

מרס 2019

גיליון מס' 24

מרכז המחקר, המכללה לביטחון לאומי

עיונים בביטחון לאומי

כיצד מתחילה מלחמה שאיש לא רוצה בה:
בירור תופעת ההסלמה הלא מתוכננת

אל"ם עמית סער

בלמ"ס

מרכז המחקר, המכללה לביטחון לאומי

עיונים בביטחון לאומי

**כיצד מתחילה מלחמה שאיש לא רוצה בה:
בירור תופעת ההסלמה הלא מתוכננת**

אל"ם עמית סער

עורכת: ד"ר ענת שטרן, ראש תחום מחקר במכללה לביטחון לאומי

על המחבר

אל"ם עמית סער, בוגר מחזור מ"ה של המכללה לביטחון לאומי, הוא קצין בכיר באמ"ן. בעל תואר ראשון בלימודי האסלאם והמזרח התיכון מן האוניברסיטה העברית בירושלים, תואר שני בפתרון סכסוכים מאוניברסיטת ברנדייס בבוסטון ותואר שני נוסף במדעי המדינה מאוניברסיטת חיפה.

מרכז המחקר של המכללה לביטחון לאומי, צה"ל

מרכז המחקר של המכללה לביטחון לאומי עוסק בחקר תופעות מתהוות בהקשרי הביטחון הלאומי, בפיתוח ידע אקטואלי להוראה במכללה ובשיתוף פעולה אקדמי עם מכללות מקבילות בחו"ל.

המרכז שם לו למטרה לממש את הייעוד המחקרי של המכללה לביטחון לאומי, תוך ניצול יתרונה היחסי כמקום מפגש בין ארגונים ולאור ניסיונם המעשי של התלמידים, על מנת לפתח ידע חדש ורלוונטי עבור גופי הביטחון הלאומי, מכללות צה"ל וגופי מחקר עמיתים בארץ ובחו"ל.

עריכת לשון: אביטל רגב-שושני

עיצוב גרפי: סטודיו זאב אלדר

הודפס באמצעות ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 2019

הדעות והתפיסות המובעות בעבודה מבטאות את דעתו האישית של הכותב

הוצאת "מערכות"

הקדמה

אופי העימותים בשנים האחרונות שינה את פניה של המלחמה. לצד השתנות תורת הלחימה, התפיסות, היקף הלחימה, הופעת ממד הסייבר והלחימה ההיברידית השתנה מאוד גם האופן שבו פורצים סכסוכים. יותר ויותר סכסוכים הופכים לעימותים בעצימות גבוהה בלי שהצדדים המעורבים מעוניינים בכך. בעבודה שלפניכם ניתח אל"ם עמית סער, בוגר מחזור מ"ה של המכללה לביטחון לאומי, את ההסלמה כגורם משמעותי המוביל להתלקחותם של אזורים נפצים לכדי עימות, ודן בהיבטים שונים שלה. כדי להבין את מקורותיו של המושג בחן המחקר את האופן שבו מסגרות תפיסתיות שהתגבשו במהלך המלחמה הקרה עיצבו את דינמיקת ההסלמה, ומצא שעל אף ההבדלים יש קווי דמיון משמעותיים בין התופעות.

החידוש העיקרי של המחקר הוא באופן שבו ניתח המחבר את הדינמיקה של ההסלמה בשני עימותים שבהם התמודדה ישראל: מלחמת לבנון השנייה ומבצע "צוק איתן". הניתוח העלה כי יש מאפיינים קבועים, הניתנים לזיהוי מוקדם, שיכולים לסייע למקבלי ההחלטות לאבחן ולמנוע הסלמה של סכסוכים. ניסיונו הרב של סער, לצד יכולותיו האנליטיות המצוינות וכתובתו הרהוטה, תורמים באופן משמעותי לניתוח תופעה מורכבת הנראית לעתים אקראית ובלתי פתירה, ולשיפור ההבנה של היבט בעל השפעה עמוקה על הביטחון הלאומי של ישראל.

בברכת קריאה מלמדת,

אלון אמיר ברעם
מפקד המכללות וגיס 479

תוכן העניינים

9..... **מבוא**

11..... **פרק ראשון: הסלמה והסלמה לא מתוכננת**

13..... 1.1 מהי הסלמה?

14..... 1.2 מה גורם להסלמה?

16..... 1.3 הסלמה לא מתוכננת

20..... 1.4 כיצד מתפתחות הסלמות לא מתוכננות - לקחים מן הספרות

21..... 1.5 המורכבויות של הסלמה לא מתוכננת

25..... **פרק שני: הסלמות לא מתוכננות בעולם של עימותים א־סימטריים**

27..... 2.1 מאפייני העימותים במאה ה־21

30..... 2.2 קווים לדמותה של הסלמה לא מתוכננת במאה ה־21

35..... **פרק שלישי: מבצע "צוק איתן" כמקרה בוחן של הסלמה לא מתוכננת**

38..... 3.1 תקציר תולדות העימות בין ישראל לחמאס – 1987-2007

41..... 3.2 מ"עופרת יצוקה" עד ערב "צוק איתן" - 2008-2014

45..... 3.2.1 בניין הכוח

46..... 3.2.2 שקט יחסי

46..... 3.3 הדרך למבצע "צוק איתן"

49..... 3.4 מבצע "צוק איתן" כהסלמה לא מתוכננת

50..... 3.4.1 אי זיהוי של סְפִי ההסלמה, פרדוקס ההרתעה והיעדר ערוצי תקשורת

המשך תוכן העניינים

3.4.2	ערפל הקרב, דילמת הביטחון והקושי להבחין בין מהלכים הגנתיים
51.....	והתקפיים
3.4.3	השפעת הטכנולוגיה ודילמת ה־"Use it or lose it"
52.....	
3.4.4	הניסיון להשיג שליטה בהסלמה במקום ניהולה
53.....	
3.5	"צוק איתן" כדוגמה למורכבויות של הסלמה לא מתוכננת
54.....	
	פרק רביעי: סיכום ותובנות מעשיות
57.....	
4.1	הפנמה, בהירות וערוצי תקשורת - תובנות למקבלי החלטות
60.....	
4.2	ניהול הסלמה ומרחבי הכלה - תובנות למקבלי החלטות בדרג הצבאי
61.....	
4.3	"המרחב הסגול" ותרחישי הסלמה אפשריים - מסקנות לגורמי המודיעין
62....	
	ביבליוגרפיה
65.....	

מבוא

בסוף כל שנה אזרחית מציג אגף המודיעין לפרורם המטה הכללי ולקבינט המדיני-ביטחוני הערכת מצב שנתית. כמדי שנה, הוגשה הערכה כזאת בסוף 2017. האמירה המרכזית שלה הייתה שהסבירות למלחמה יזומה בשנת 2018 נותרה אפסית, אך עם זאת הסבירות להסלמה שתפתח מאירוע נקודתי עלתה באופן משמעותי¹.

ההערכה הזאת, שבמבט ראשון יכולה ליצור - שלא בצדק - תחושה של סתירה פנימית, אינה חדשה, ולמעשה עומדת בלב הערכת המצב של הקהילה האסטרטגית בישראל בשנים האחרונות. יתרה מזו, כשבוחנים לאחור את שתי המערכות המשמעותיות ביותר שניהלה מדינת ישראל בשנות ה-2000 - מלחמת לבנון השנייה ב-2006 ומבצע "צוק איתן" ב-2014 - ההסבר המקובל הוא שבשני המקרים לא הייתה החלטה יזומה ומוקדמת של אחד הצדדים לצאת למלחמה.

מוזכ"ל חזבאללה חסן נצראללה² אמר ב-2006, על-פי עדותו שלו, שהוא לא העריך שתקיפת חזבאללה ב-12 ביולי 2006, שבה נהרגו שלושה חיילים צה"ל ונחטפו שניים, תוביל למלחמה.³ בנוגע למבצע "צוק איתן" - קיימים אמנם חילוקי דעות לגבי הסיבות לפרוץ הלחימה, אך הדעה המקובלת בצבא ובקרב רוב גורמי הביטחון היא שהלחימה הייתה תוצאה של דינמיקה של הסלמה, ולא החלטה יזומה של אחד הצדדים.⁴

למרות השימוש הגובר במונח דינמיקה של הסלמה, או הסלמה לא מתוכננת - כפי שתיקרא התופעה בעבודה הזאת - נראה שהעיסוק בו נעשה ללא ניתוח שיטתי של מקורות התופעה וללא בחינה של מסד הידע בנושא שהתפתח בהקשרים אסטרטגיים אחרים. לנוכח העובדה שהתופעה לא זכתה לעיסוק מקצועי, ארגז הכלים להתמודדות עמה דל מאוד. התופעה נתפסת במקרה הרע כגזירת גורל, ובמקרה הטוב כסוגיה המחייבת שיקול דעת. מכל מקום, למקבלי ההחלטות - הן בדרג הצבאי והן בדרג המדיני - אין מסד שיטתי לזיהוי אפשרות של הסלמה לא מתוכננת, ואין ידע וכלים למנוע אותה, או לשפר את ההתמודדות עמה כאשר היא מתרחשת.

1 יואב לימור, "הערכת אמ"ן ל-2018: הסיכוי להסלמה גדל", ישראל היום, 31 בדצמבר 2017 - <http://www.israelhayom.co.il/article/524817>

2 העבודה תעשה בחלק מן המקומות שימוש בכתיב העברי שהתקבל לשמות ולמונחים גם אם הם מנוגדים לתעתיק הערבי.

3 בריאיון שהעניק לרשת הלבנונית NTV ב-27 באוגוסט 2006 אמר נצראללה: "לא הערכנו ולו באחוז אחד כי פעולת השבי תוביל למלחמה בהיקף כזה. [...] אילו היינו יודעים שפעולת החטיפה תוביל לתוצאה הזאת לא היינו מבצעים אותה".

4 עמוס הראל, "מלחמת המודיעין: פערי ההערכות בין אמ"ן לשב"כ במלחמה בעזה", הארץ, 5 בספטמבר 2014 - <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.2425438>

עבודה זו מנסה לתרום לגיבוש מסד ידע כזה באמצעות חקר ההיבטים התיאורטיים והתפיסתיים של התופעה, ובאמצעות בחינתם בהקשר הייחודי של ישראל. הפרק הראשון מציג מסגרת תפיסתית של המונחים הסלמה והסלמה לא מתוכננת. בפרק ייבחנו מקורות המונח הסלמה לא מתוכננת שגובש על-ידי כמה חוקרים בתקופת המלחמה הקרה ובהקשר של עימות גרעיני פוטנציאלי בין שתי המעצמות העולמיות. בפרק הזה אסקור את המקורות התיאורטיים של התפתחות הרעיון של הסלמה לא מתוכננת, ואנתח את הסיבות העיקריות להתפתחות התופעה הזאת כפי שעולה מן הספרות המקצועית הענפה של התקופה ומקריאה ביקורתית של מקרי הבוחן המרכזיים שבהם עסקה הספרות הזאת.

הפרק השני ידון במסד התיאורטי שגובש במסגרת ההקשר האסטרטגי של המלחמה הקרה ותיבחן בו השאלה אם הוא משרת את ההבנה של תופעת ההסלמה הלא מתוכננת גם בעולם העימותים הא-סימטריים המאפיין את המאה ה-21. לשם כך תיבחן ההשפעה של מאפייני העימותים הא-סימטריים על הפתולוגיות העיקריות של הסלמה לא מתוכננת שזוהו בפרק הראשון. הפרק השני יבקש להראות כי על אף שההקשר האסטרטגי השתנה באופן מהותי, התובנות בנוגע להסלמה לא מתוכננת שגובשו בתקופת המלחמה הקרה מייצרות עדיין מסד חשוב להבנת התופעה גם במאה ה-21.

בפרק השלישי של העבודה ייערך ניתוח של מערכת "צוק איתן" בין ישראל לחמאס כמקרה בוחן לעימות שמקורו בהסלמה לא מתוכננת. הפרק יבקש להסביר כיצד שני צדדים שלא היו מעוניינים במערכה רחבה, ואף לא העריכו שהם בדרכם למערכה כזאת, נקלעו ללחימה בעצימות גבוהה שנמשכה למעלה מחמישים ימים בקיץ 2014. זאת באמצעות ניתוח האירועים שהובילו לפרוץ הלחימה דרך הפתולוגיות השונות של ההסלמה הלא מתוכננת שנותחו בחלק התיאורטי של העבודה.

בפרק הרביעי של העבודה יוצגו כמה תובנות מעשיות בנוגע להתנהלותם של גורמי מודיעין, מפקדים ומקבלי החלטות בסביבה שמועדת להסלמה לא מתוכננת. במסגרת זו יינתנו כיוונים ראשוניים לצעדים שניתן לנקוט כדי לשפר את היכולת לזהות התפתחות של הסלמה לא מתוכננת ולמנוע אותה.

אני מבקש להודות לד"ר דימה אדמסקי, המנחה של העבודה הזאת, על הליווי, המקצועיות והדרכה והעצות הטובות. תודתי גם לתא"ל (מיל') איתי ברון שהיה לי, ולא בפעם הראשונה, סכין להתחדד מולה, ולעמיתי במערכת הביטחון שסייעו לי לגבש את הרעיונות. לבסוף, תודתי לצוות המב"ל - למדריכי שמוליק וייס, לד"ר אורנה קזמירסקי, אוריינית המכללה, שסייעה בניווט בשבילי הכתיבה ולד"ר ענת שטרן, ראש תחום מחקר במב"ל, על העריכה האקדמית והבאת העבודה לדפוס.

פרק ראשון:

הסלמה והסלמה לא מתוכננת

פרק ראשון: הסלמה והסלמה לא מתוכננת

1.1 מהי הסלמה?

בהגדרה הבסיסית ביותר הסלמה (escalation) היא התרחבות היקף של עימות או התגברות באינטנסיביות שלו.⁵ בעוד שתופעת ההחרפה בעוצמתו של העימות הצבאי הייתה קיימת מאז שהחלו עימותים צבאיים, השימוש במונח הסלמה הוא חדש יחסית, והחל בארצות-הברית בשנות ה-50 של המאה ה-20.⁶ המילה נגזרה כנראה מן המילה הלטינית סולם, וקשורה אטימולוגית לפועל האנגלי to scale. ממקור המילה ברורה גם משמעותה הבסיסית: תהליך דינמי של עלייה איכותית בעוצמת העימות.⁷ מקובל להתייחס לשלושה ממדים של הסלמה:

א. **הסלמה אנכית** - מונח המתאר החרפה באינטנסיביות של עימות צבאי, למשל, שימוש באמצעי לחימה שעד כה לא נעשה בהם שימוש ותקיפת מטרות שעד כה נתפסו ככאלה הנמצאות "מחוץ למשחק".

ב. **הסלמה אופקית** - מונח המתאר הרחבה של הגבולות הגיאוגרפיים של עימות צבאי למרחבים שלא היו חלק מן העימות עד אז.

ג. **הסלמה פוליטית** - מונח שמתייחס לממדים של הסלמה שאינם נכללים בשתי הקטגוריות הראשונות, למשל, החלטות פוליטיות על הסרת רסנים על תקיפת מטרות אזרחיות או על גרימת נזק אגבי מכוון.⁸

העיסוק השיטתי במושג ההסלמה, במקורותיה ובדרכים להתמודד עמה התפתח בעיקר בתקופה המלחמה הקרה ובהקשר של העימות הגרעיני הסימטרי בין ארצות-הברית לברית-המועצות. הסיבה לכך ברורה למדי: בעידן של יכולות גרעיניות של מעצמות להסלמה לא מבוקרת היו יכולות להיות תוצאות הרסניות ובלתי הפיכות. חוקרים בשני צדי המתרחש חששו ממצב שבו עימות צבאי מצומצם יסלים לעימות צבאי נרחב, או חמור מכך, שעימות צבאי קונוונציונלי יתפתח לעימות גרעיני. לנוכח זאת,

5 Forrest E. Morgan, Karl P. Mueller, Evan S. Medeiros, Kevin L. Pollpeter and Roger Cliff, **Dangerous Thresholds: Managing Escalation in the 21st Century**, CA: RAND, Corporation, Santa Monica, 2008, p. 1 - <https://www.rand.org/pubs/monographs/MG614.html>

6 עד שנות ה-50 של המאה ה-20 נהגו בספרות המקצועית להשתמש במילים expand ו-spiral upward כדי לתאר הרחבה או עלייה איכותית באינטנסיביות של העימות - ראו: Richard Smoke, **War: Controlling Escalation**, Harvard University Press, Cambridge, 1977, p. 19

7 Smoke, 1977, pp. 19-20

8 Morgan et al., 2008, p. 18

הניתוח של דפוסי הסלמה ופיתוח התפיסות בנוגע להתמודדות עם הסלמה נהפכו לרכיב משמעותי במסגרת התפיסתית הרחבה יותר שעסקה בהרתעה ובניהול התחרות האסטרטגית בעולם דר-מעצמתי.⁹

מה גורם להסלמה?

הגישה המסורתית שחקרה את נושא ההסלמה, והתפתחה בעיקר בארצות-הברית בתקופת המלחמה הקרה, הבחינה בין שני מודלים מרכזיים שניסו להסביר את מהות התופעה: מודל השחקן ומודל התופעה.¹⁰

מודל השחקן רואה בהסלמה תוצאה של החלטה מודעת של מקבלי החלטות - פרטים ומוסדות - להחריף עימות צבאי. על-פי המודל הזה, הסלמה היא משהו ששחקן "עושה".

מודל התופעה רואה בהסלמה תופעה כמעט טבעית הנובעת מטבע המלחמה וקשורה באופיו התחרותי של העימות הצבאי. על-פי מודל זה הסלמה היא דבר ש"קורה" באופן אינהרנטי במלחמה. גישה זאת מתכתבת עם רעיונות מסורתיים בהגות הצבאית בנוגע לסוגיית המלחמה. כך, למשל, ההוגה הפרוסי קרל פון קלאוזביץ הגדיר את המלחמה תחרות בין בני אדם, שבה כל שחקן רוצה באופן טבעי להפעיל את מקסימום הכוח שבידו.¹¹ מובן ששני המודלים הללו הם תיאורטיים בלבד, ורוב החוקרים מסכימים שבהקשר אסטרטגי של מלחמה ניתן למצוא שילוב של שני המודלים, לעתים באותו אירוע מלחמתי.

בספרו **מלחמה: שליטה בהסלמה**, עמד החוקר האמריקני ריצ'רד סמוק על שישה גורמי יסוד המובילים להסלמה. הגורמים האלה רלוונטיים כמעט בכל מלחמה:

1. **הרצון לנצח.** מכיוון שמלחמה היא אינטראקציה תחרותית, הרצון של כל אחד מן הצדדים לנצח במלחמה מספק תמריץ להחרפת הצעדים שאותם הוא נוקט כדי להכריע אותה. בהקשר הזה ההסלמה יכולה להיות אינסטרומנטלית, כלומר, לשרת ישירות את רעיון ההכרעה, או מרומזת, היינו, איתות באמצעות הסלמה שנועד להבהיר לצד השני שהמשך הלחימה יוביל להגדלה משמעותית של המחיר שיהיה עליו לשלם.

9 Ibid, pp. 6-7

10 Smoke, 1977

11 אשלי רוגר לאונרד, **על המלחמה - המדריך הקצר לקלאוזביץ**, מערכות, תל-אביב, 1977, עמ' 77.

2. הרצון לא להפסיד. צד שמעריך כי הוא עלול להפסיד במלחמה ינקוט כמעט כל צעד אפשרי כדי למנוע הפסד, בין היתר יסלים את המהלכים שהוא נוקט נגד הצד השני. גם במקרה הזה ההסלמה יכולה להיות אינסטרומנטלית או מרומזת.

3. הגדלת סכום ההימור. במלחמה שבה הושקעו משאבים רבים, או ששולמו מחירים כבדים, גוברת המוטיבציה של הצדדים להרוויח משהו, או לכל הפחות להשיג הישג שיצדיק את ההקרבה הגדולה. המוטיבציה הזאת מיתרגמת לנכונות להסלים את הלחימה. מלחמת העולם הראשונה היא דוגמה מובהקת לתופעה כזאת. בשל מחיר הדמים העצום ששולם, אף אחד מן הצדדים לא היה מוכן להסתפק בהישג מוגבל, וכתוצאה מכך הייתה הסלמה מתמדת של הלחימה.

4. המוטיבציה של מקבלי ההחלטות. בעת מלחמה נוטים מקבלי ההחלטות להציב את הניצחון במלחמה כיעד שדוחק הצדה את כל היעדים האחרים. השילוב של רכיבים פסיכולוגיים ותמריצים פוליטיים גורם לתחושה של ההנהגות שהן חייבות לנצח במלחמה, ולשם כך עליהן להסלים לעתים את מהלכיהן. סמוק מביא לדוגמה את ההתנהלות של לינדון ג'ונסון נשיא ארצות הברית בשנים 1966-1967 כדוגמה לתופעה הזאת. ג'ונסון התנה את ההתקדמות בקידום היעד המרכזי שלו בניית "החברה הגדולה" - תוכנית חברתית רחבה, שכללה שירותי בריאות לעניים, שיפור מערכת החינוך ושיפור זכויות אדם - בהשגת ניצחון במלחמת וייטנאם. הערכתו כי עתידו הפוליטי, ולא חשוב מכך תפקידו בהיסטוריה, יוכרע על-ידי גורל המלחמה הובילה אותו להסלים את מהלכי הצבא האמריקני בניסיון להכריע אותה.

5. טבעה הטקטי של מלחמה. בכל מלחמה יש סיבות טקטיות המצדיקות לכאורה את הרחבת גבולות העימות או עוצמתו. הסיבות האלה יכולות להיות הרצון לצמצם איומים, ולחלופין זיהוי הזדמנויות. כך, ההבנה של ארצות הברית כי הווייטקונג מקבלים סיוע מגורמים בקמבודיה יצרה מוטיבציה לתקיפת מטרות מעבר לגבול הקמבודי, והובילה להסלמת העימות ולהרחבתו.

6. אופיה המעגלי של ההסלמה. מכיוון שמלחמה היא אינטראקציה אסטרטגית בין שני צדדים, ומכיוון שברוב המקרים, גם במקרים של יתרון צבאי ברור של אחד הצדדים, לכל השחקנים במערכה יש כלים להסלמה - אחד המאפיינים המרכזיים של כל הסלמה הוא דינמיקה של פעולה-תגובה. ברגע ששחקן אחד מחליט להסלים, או שנתפס על-ידי הצד השני כמסלים, אזי הצד השני שואף להגיב ולהסלים בעצמו. דינמיקה כזאת מייצרת מבנה מתגבר ומעגלי להסלמה.¹²

זה המקום לעסוק במונח משמעותי נוסף בספרות המקצועית המנסה לנתח את הגורמים להסלמה - ספי הסלמה (escalation thresholds). לכל שחקן בעימות צבאי יש קווים מסוימים שחצייתם נתפסת על-ידי אותו שחקן כהסלמה איכותית בעימות ודוחפת אותו לתגובה הסלמתית. מובן שהקווים האלה הם תפיסתיים וסובייקטיביים, ומוגדרים על-ידי השחקן עצמו.¹³ לפיכך קיים קושי מובנה ביכולת להעריך את ספי ההסלמה של שחקן.

ככל שספי ההסלמה יהיה ברור וידוע לכל השחקנים הרלוונטיים, כך יהיה קל יותר לכלל הגורמים להבין שחצייתו המכוונת עלולה להוביל להסלמה. כך, למשל, הרגישות הגדולה של סין לאפשרות של הכרזת עצמאות מצד טייוואן מבוססת ומוכרת לכל השחקנים, ולכן סביר שהכרזת עצמאות על-ידי טייוואן תיתפס כחציית ספי הסלמה. לעומת זאת, במקרים שבהם הספי אינו ברור לכל הצדדים קיימת אפשרות של חציית ספי הסלמה גם ללא כוונה. כאמור, העובדה שמנהיג חזבאללה לא הבין שחטיפת החיילים תוביל לתגובה נרחבת של ישראל היא דוגמה טובה לכשל בזיהוי ספי ההסלמה.

1.1. הסלמה לא מתוכננת

עד כה עסקנו בהסלמה שמקורה בהחלטה מודעת של אחד השחקנים בעימות, או שניהם, לנקוט באופן מכוון צעדים שמשמעותם החרפת העימות (להלן: הסלמה מתוכננת). אך ההיסטוריה של עימותים צבאיים מלמדת כי יש מקרים שבהם מתרחשת הסלמה בעימות ללא החלטה מודעת של אחד הצדדים, או במילים אחרות, מתרחשת הסלמה לא מתוכננת.

כמו העיסוק הכללי במונח הסלמה, כך גם העיסוק בהסלמה לא מתוכננת התפתח בתקופת המלחמה הקרה ובהקשר של העימות המעצמתי הגרעיני. גם במקרה הזה המוטיבציה העיקרית הייתה החשש העמוק מכך שארצות-הברית וברית-המועצות יידרדרו לעימות ישיר - גם בלי לקבל על כך החלטה מודעת, או חמור מכך, שעימות קונוונציונלי בין שתי המעצמות יחריף לעימות גרעיני כתוצאה מהסלמה לא מתוכננת.¹⁴

ניתוח התופעה של הסלמה לא מתוכננת בהקשר של המלחמה הקרה נעשה באמצעות העדשות של שלוש מסגרות תפיסתיות העוסקות בתופעת המלחמה ובהתנהגות של ארגונים במלחמה:

א. דילמת הביטחון. התפיסה הזאת, שפותחה על-ידי החוקר האמריקני רוברט ג'רוויס, גורסת שלנוכח המבנה של המערכת הבין-לאומית, שהוא אנרכי, ואין

¹³ Morgan et al., 2008, p. 11

Barry R. Posen, **Inadvertent Escalation: Conventional War and Nuclear Risks**, 14
Cornell University Press, 1991, pp. 1-2

בו סמכות עליונה או מנגנוני בוררות יציבים, מדינות נוטות לבחון בחשדנות זו את מעשיה של זו מתוך תפיסה של תחרות. במציאות כזאת - של שקיפות מוגבלת וחשדנות רבה - צעדים צבאיים שנוקטת מדינה אחת, גם אם נקטה אותם מתוך היגיון מגנתי או כאמצעי לשיפור מוכנותה, עשויים להיתפס על-ידי מדינה אחרת כצעדים שמשמעותם התקפית. לנוכח זאת, המדינה יכולה לנקוט בעצמה צעדים לשיפור מוכנותה - צעדים שייתפסו כהתקפיים על-ידי המדינה היריבה.¹⁵

החוקר האמריקני בארי פוזן השתמש במסגרת של דילמת הביטחון כדי להראות כיצד עימות קונוונציונלי בין ארצות-הברית לברית-המועצות יכול היה להתפתח למלחמה גרעינית כוללת. על-פי התרחיש ששרטט, כל אחת מן המדינות ראתה בארסנל הגרעיני שלה נכס חיוני שכל איום עליו מהווה סף הסלמה ברור. עם זאת, כל אחת מן המדינות ראתה בארסנל הגרעיני של יריבתה איום אסטרטגי. לשיטתו של פוזן, סביר שבעימות קונוונציונלי בין השתיים יינקטו כמה מהלכים, בהם מהלכי מוכנות, כולל של הכוחות הגרעיניים של כל מעצמה, וייתכן שאף תקיפות קונוונציונליות על מערכות שתומכות בארסנל הגרעיני, במסגרת צעדי המגננה ובניסיון להפחית את האיום. כל צעד כזה צפוי להיתפס על-ידי הצד השני כהסלמה בעימות - עד כדי נכונות לשימוש בנשק גרעיני, ויגרור צעדי נגד. כך עלול להיווצר מעגל הסלמה - זאת על אף שאף אחד מן הצדדים אינו מעוניין להחריף את העימות - אשר יוביל עימות קונוונציונלי מוגבל לעימות גרעיני.¹⁶

ב. ערפל המלחמה. המסגרת התפיסתית השנייה ששימשה בסיס להסבר של היווצרותן של הסלמות לא מתוכננות היא גם הוותיקה ביותר, והיא קשורה בין היתר לכתביו של קלאוזביץ. בבסיסה קביעה בנוגע לטבע המלחמה המאופיינת בערפל המקשה מאוד על קבלת מידע אמין ומדויק על ההתפתחויות בעימות. ערפל המלחמה תורם להתפתחות הסלמות לא מתוכננות בשני היבטים. ההיבט הראשון - ערפל המלחמה מקשה מאוד על השליטה באירועים הצבאיים תוך כדי המלחמה, ובכך מגדיל את הסיכויים שיינקטו צעדים לא מתוכננים שיובילו להסלמה. ההיבט השני - ערפל המלחמה מגביר מאוד את חוסר הביטחון ואת החשש ממהלך מפתיע של היריב באופן שעשוי להוביל לנקיטת צעדים שיסלימו את העימות.¹⁷

Robert Jervis, "Cooperation under the Security Dilemma", *World Politics*, 30(2) 15 (1978), pp. 167-214.

Posen, 1991, pp. 13-14. 16

Jeffrey L. Legro, "Military Culture and Inadvertent Escalation in World War II", *International Security*, 18(4) (1994), pp. 111-112. 17

פוזן הביא לכך דוגמה ממלחמת־העולם השנייה. בלילה של 24 באוגוסט 1940 הפציצו הגרמנים בטעות מטרות בלונדון. הבריטים העריכו תוך כדי העימות כי זו הייתה התקפה מכוונת וכי הגרמנים שיפרו באופן משמעותי את יכולתם להפציץ מטרות בלילה. בתגובה הורתה ממשלת בריטניה על כמה הפצצות מוגבלות על ברלין. הגרמנים, שכלל לא היו מודעים לכך שפגעו במטרות בלונדון ב־24 באוגוסט, ראו בכך הסלמה מכוונת של הבריטים, והורו על התקפות שיטתיות נגד לונדון (שנודעו לאחר מכן כ"בליץ").¹⁸ בפועל נוצר במקרה הזה מודל של הסלמה אנכית, ללא קבלת החלטות של שני הצדדים - כתוצאה מערפל בתמונת המציאות.

ג. התיאוריה הארגונית: אופיים של ארגונים צבאיים. המסגרת התפיסתית השלישית שתרמה לגיבוש הרעיון של הסלמה לא מתוכננת הייתה התפיסה בנוגע לאופיים של ארגונים צבאיים. על־פי התיאוריה הזאת, במצבים של מתיחות ובעימותים אופיים הגנרי של ארגונים צבאיים יכול לתרום להתפתחות הסלמה לא מתוכננת. זאת בעיקר בשל שני מאפיינים מרכזיים של צבאות: נטייתם להעדיף אסטרטגיות התקפיות על פני אסטרטגיות הגנתיות, בעיקר מרגע שמתחילה ההיתקלות הצבאית, ושאיפתם הבלתי מתפשרת לאוטונומיה המובילה אותם לדחוק גורמים אזרחיים, פוליטיים ואחרים מתהליך התכנון והביצוע של פעולות צבאיות.¹⁹

דוגמה מפורסמת בהקשר הזה היא ההחלטה שקיבל הצי האמריקני במהלך משבר הטילים בקובה באוקטובר 1962 להטיל סגר כ־500 מייל מחופי קובה, ובכך לקצר מאוד את זמני התגובה של שני הצדדים אם הסובייטים יחליטו לאתגר את הסגר. ההחלטה של הצי, שהייתה מנוגדת לעמדת הנשיא ג'ון קנדי, שהורה שהסגר יהיה במרחק של 800 מייל מן החוף, נבעה מתפיסותיו המבצעיות, משאיפתו לאוטונומיה בקבלת ההחלטות המקצועיות, וכן מן הרצון להפגין עמדה תקיפה יותר מול הסובייטים. ההחלטה הזאת עלולה הייתה להוביל את הצדדים להסלמה - בניגוד לרצונן של ההנהגות בשני הצדדים.

מול התפיסה המסורתית הזאת טען החוקר האמריקני ג'פרי לגרו כי מסגרת נכונה יותר לבחינת הסיבות להתפתחות הסלמות לא מתוכננות היא המסגרת של תרבות ארגונית. לדבריו, הגורם המשפיע העיקרי על התפתחות הסלמה לא מתוכננת, או ליתר דיוק, הגורם העיקרי לכך שאירועים מסוימים יסלימו ואחרים לא יסלימו הוא תרבות הארגון הצבאי. בניגוד לתיאוריה הארגונית המסורתית, ששמה דגש על המבנה של ארגונים

Posen, 1991, p. 21. 18

Posen, 1991, pp. 17-18. 19

צבאיים, בחינה באמצעות העדשה של התרבות הארגונית גורסת כי ארגונים צבאיים יגיבו באופן שונה לסיטואציות דומות בשל הבדלים בתרבות שלהם.²⁰ בבסיס הגישה הזאת עומדת ההנחה שלארגון צבאי, כמו לכל ארגון אחר, יש תרבות המבוססת על מערכת משותפת של אמונות, ערכים משותפים ונורמות. התרבות הארגונית גדולה מן התרבות של ראשי הארגון, וככלל, ברוב המקרים, התרבות הארגונית היא זו שמשפיעה על האינדיווידואל ולא להפך. בהקשר של הסלמות לא מתוכננות, הטענה היא שכאשר מצב של הסלמה מתאים לתרבות הארגונית של ארגון מסוים, אזי יהיו בו הטיות שיקדמו את ההסלמה הזאת. כך, מידע שמנוגד לאפשרות של הסלמה יסולק הצדה או יקבל משקל נמוך; אירועים נקודתיים, או מקריים, יפורשו ככאלה שמחזקים את רצון היריב בהסלמה וכדומה. הדבר נכון גם להפך: כאשר יש מצב שבו הסלמה אינה עולה בקנה אחד עם התרבות הארגונית של ארגון מסוים, יהיו בו הטיות שימנעו הסלמה (מידע מסלים יקבל משקל נמוך, אירועים בשטח יפורשו כטעויות או כאירועים שאינם מלמדים על רצון היריב בהסלמה וכדומה).²¹

לגרו בוחן במאמרו את השפעתה של התרבות הארגונית על הסלמות לא מתוכננות במלחמת-העולם השנייה. הוא מביא לדוגמה את מלחמת הצוללות. ההחלטה הראשונה במלחמה הזאת לפגוע באוניות אזרחיות באמצעות צוללות הייתה טעות של מפקד צוללת גרמנית, ועמדה בניגוד להנחיות המפקדה.²² בתחילת המלחמה הותירו שני הצדדים את הפגיעה באוניות סוחר מחוץ למשחק, ובכל זאת, בשל הסלמה לא מתוכננת, הפגיעה בציי הסוחר נהפכה למאפיין מרכזי של המלחמה, והיו לה השפעות מרחיקות לכת על התפתחותה.

לגרו שאל מדוע הטעות הראשונה הייתה דווקא של הגרמנים ולא של הבריטים, והסביר שהסיבה נעוצה בתרבות הארגונית השונה של חילות הים. זאבי הים הגרמניים חונכו על ברכי תרבות התקפית, המקדשת את לוחמת הצוללות, ואילו הבריטים ראו בצוללות כלי נחות ביחס לספינות הקרב, ומבחינה תרבותית נרתעו מאופייה החשאי של הפגיעה.²³ לכן, באותה סיטואציה, התרבות הארגונית של הצי הגרמני הביאה אותם להסלמה לא מתוכננת בעוד שהתרבות השונה של הצי הבריטי מנעה הסלמה כזאת.

20 Legro, 1994, p. 108; קיימות דוגמאות מצוינות נוספות ליחסי הגומלין בין תרבות של מדינות ושל ארגונים ובין החלטות צבאיות. כך, בספרו **תרבות אסטרטגית וחדשנות צבאית** (משרד הביטחון - ההוצאה לאור ומודן, בן שמון, 2012) עסק ד"ר דמיטרי (דימה) אדמסקי בהשפעה שיש לתרבות האסטרטגית ולסגנון הקונטיבי של מדינה על החשיבה הצבאית שלה, ובאופן ספציפי על יחסה לחדשנות צבאית.

21 שם, עמ' 198.

22 ב־3 בספטמבר 1939, היום שבו הכריזה בריטניה מלחמה, זיהה מפקד צוללת גרמנית, קפטן פריץ יוליוס למפ, מטרה בריטית וירה לעברה שני טילי טורפדו. המטרה התבררה כאונייה האזרחית אתניה. בהתקפה, שהייתה בניגוד להנחיות של המפקדה הגרמנית, נהרגו 112 אזרחים. זו הייתה בדיעבד יריית הפתיחה של מלחמת הצוללות.

23 כאשר הצוללת הבריטית סולומון זיהתה ב־12 בדצמבר 1939 את הספינה הגרמנית ברמן נמנע מפקד הצוללת מפגיעה בה, ובמקום זאת עלה על הסיפון שלה כדי לבדוק שאין בה אמצעי לחימה.

1.4 כיצד מתפתחות הסלמות לא מתוכננות - לקחים מן הספרות

בחינה ביקורתית של הספרות המרכזית שניתחה את תופעת ההסלמה הלא מתוכננת בתקופת המלחמה הקרה מאפשרת לשרטט כמה דפוסים עיקריים בנוגע לאופן שבו יכולה להתרחש הסלמה לא מתוכננת שתוביל לעימות צבאי, או שתגרום להחרפה לא רצויה של עימות צבאי מוגבל:

א. חוסר הבנה של אחד הצדדים את סף ההסלמה של הצד השני. אחד הצדדים בעימות עלול לנקוט פעולות בלי להבין שהוא חוצה את סף ההסלמה של הצד השני, והפעולות האלה עלולות להוביל להחרפת העימות בניגוד לכוונה המקורית. דוגמה המוזכרת פעמים רבות בספרות למצב כזה היא האירועים שהובילו להצטרפותה של סין למלחמה בקוריאה בסוף 1950. כוחות האו"ם, בהובלת ארצות הברית, הדפו את כוח הפלישה הצפון-קוריאני צפונה והמשיכו לרדוף אחריו מעבר לקו רוחב 38 עד עמק היאלו. על אף שהיה חשש מתגובה של סין הוא נדחק הצדה (דוגמה מצוינת נוספת של האופן שבו התפיסה הארגונית של הצבא האמריקני השפיעה על האופן שבו נותח המידע, וכפועל יוצא על החלטות שהתקבלו). ההערכה הייתה שהסינים יכילו את המהלך כל עוד כוחות האו"ם לא יחצו את נהר היאלו לטריטוריה הסינית. עם זאת, מבחינת בייג'ינג, חציית קו הרוחב 38 הייתה גם חצייה של סף ההסלמה, והתוצאה הייתה הצטרפות סין למלחמה, עלייה באינטנסיביות שלה, והארכתה בשנתיים נוספות.

ב. אי היכולת להבחין בין פעילות הגנתית לפעילות התקפית. המאפיין הזה משלב בין ערפל המלחמה ובין דילמת הביטחון. החשדנות הבסיסית בין יריבים אסטרטגיים, בייחוד במצב של עימות גרעיני שהסיכונים בו גבוהים במיוחד, מייצרת חשש עמוק מפני מהלכים התקפיים של היריב ומקשה, על היכולת להבחין בין צעד שההיגיון שלו מגנתי ובין צעד התקפי.²⁴ דגש מיוחד על הסוגיה הזאת שם החוקר האמריקני בארי פוזן. בספרו **Inadvertent Escalations** (הסלמות לא מתוכננות) הוא תיאר התפתחות אפשרית של מלחמה גרעינית לא מתוכננת בין ארצות הברית לברית המועצות. פוזן תיאר מצב שבו כוחות האוויר של נאט"ו יפעלו, כמו בכל עימות קונוונציונלי באירופה, לנטרול ההגנה האווירית הסובייטית - זאת כדי להגן על מטוסיהם ולאפשר חופש פעולה. התמונה שיראו לנגד עיניהם מקבלי החלטות הסובייטים היא של אלפי מטוסים, חלקם בעלי יכולות גרעיניות, הנמצאים בסמיכות גיאוגרפית לאתרי

Barry Nalebuff, "Brinkmanship and Nuclear Deterrence: The Neutrality of 24 Escalation", **Conflict Management and Peace Science**, 9, issue 2 (1986), pp. 21-22.

הגרעין ולמרכזי הפיקוד ושליטה של והפר"ש הסובייטים. לנוכח החשדנות הבסיסית, כאשר קיימת אווירה של עימות צבאי והרתעה גרעינית, היכולת שלהם להבין האם הפעילות של נאט"ו היא הגנתית או היערכות לתקיפה על מתקני הגרעין של ברית-המועצות תהיה מוגבלת, והם עלולים להגיע למסקנה הלא נכונה ולהחליט על מכה מקדימה.²⁵

ג. השפעת הטכנולוגיה ודילמת Use it or lose it - לטכנולוגיה ולדוקטרינה שמתפתחת סביבה יש השפעה משמעותית גם על הפוטנציאל להסלמה לא מתוכננת. בעידן המלחמה הקרה, שבו התעצב העיסוק בתחום, הדגש היה באופן טבעי על היכולות הגרעיניות ועל הדוקטרינות שהתפתחו בהקשר שלהם. התובנה הבסיסית הייתה שהיכולות הגרעיניות של מדינה הן נכס אסטרטגי ראשון במעלה, ופגיעה בהן תוביל ליתרון מכריע של הצד השני. לפיכך, מקבלי החלטות יימצאו בדילמה האם להפעיל את יכולותיהם לפני שייפגעו.²⁶ בהקשר של הסלמות לא מתוכננות, אם אחד הצדדים יחשוב שיריבו מייצר איום משמעותי על יכולותיו האסטרטגיות (בין שהדבר נכון ובין שלא) הדבר יגרום לו להסלים את העימות כדי לוודא שהוא לא מאבד אותן.

בחזרה לתרחיש המלחמה הגרעינית של פוון. על-פי ראייתו, המהלכים שהיו צפויים לנקוט כוחות האוויר והים של נאט"ו במסגרת מלחמה קונוונציונלית באירופה (נטרול מערכות ההגנה האווירית, המכ"ם, תקיפת הצוללות נושאות הטילים הבליסטיים וכדומה) היו יכולים ליצור מצב ממשי שבו מוסקווה תחוש שיש פגיעה משמעותית ביכולתה להגיב למכה גרעינית אמריקנית.²⁷ לדבריו, השחיקה הזאת ביכולות הייתה מעוררת דילמה מרכזית האם להפעיל את היכולות הגרעיניות לפני שמאבדים אותן? מכאן קצרה הדרך להסלמה לא מתוכננת בעימות, שאיש מן הצדדים לא היה מעוניין בה.

1.5 המורכבויות של הסלמה לא מתוכננת

מעבר למאפיין הבסיסי של הסלמה לא מתוכננת, היינו, שהיא מתחילה ללא החלטה סדורה ובניגוד לרצון הצדדים, טמונות בה כמה מורכבויות שהופכות את ההתמודדות עמה למאתגרת במיוחד. ניתוח הספרות המקצועית מעלה את התובנות הבאות בנוגע לטבעה של הסלמה לא מתוכננת:

Posen, 1991, pp. 28-68. 25

Nalebuff: 21-22, 1986. 26

Posen, 1991, pp. 128-159. 27

א. היא קשה להתרעה. הסלמה לא מתוכננת, כפי ששמה מלמד, אינה תוצאה של קבלת החלטות סדורה או תהליך ארגוני מכוון, אלא היא משתייכת לאותם אירועים שמקובל להסבירם כחלק מתופעת ההתהוות: התרחשות שהיא תוצאת דינמיקה של כמה גורמים, ולא פרי תכנון או ביצוע של גורם אחד. גורמי המודיעין השונים חונכו ואומנו להתמודד עם אירועים שהם תוצר של קבלת החלטות, בין שמדובר בפעולה שהוחלט עליה או בניין כוח שיש לו רציונל סדור. לנוכח זאת, ההתמודדות עם אירועי התהוות, ובהם הסלמה לא מתוכננת, היא אחד מן האתגרים המשמעותיים הניצבים בפניהם של ארגוני המודיעין המודרניים.²⁸

ב. היא אדישה להתרעה. ההרתעה הייתה אבן היסוד של היציבות השברירית בעולם הבין-מעצמתי, וההרתעה ההדדית מפני השמדה מובטחת (mutual assured destruction) יצרה לשני הצדדים תמריץ משמעותי להימנע מהגעה לעימות ישיר ביניהם.²⁹ עם זאת, כאמור, הסלמה לא מתוכננת אינה תוצר של החלטה אלא של התהוות, ולכן ממילא לא ניתן להרתיע משום שהצד השני אינו מתכוון להסלים, או שתפיסת המציאות שלו משובשת. הרתעה יציבה יכולה אמנם לצמצם את האפשרות שיריבים יגיעו להסלמה לא מתוכננת, אולם משעה שהסלמה כזאת החלה, ההרתעה אינה משרתת את סיומה. יתרה מזאת, צעדים שיעשה צד אחד בעימות כדי להגביר את ההרתעה (למשל, איומים, החרפת תקיפות, הפגנת עוצמה והיערכות כוחות) עלולים רק להעצים את ההתהוות של הסלמה לא מתוכננת.³⁰

ג. היא מגבירה את ערפל הקרב. אם הצדדים מוצאים את עצמם במצב של הסלמה שהם לא תכננו ולא חזו - הבנת היריב והבנת המציאות שלהם שגויות. לפיכך, לערפל הקרב הטבעי מצטרפת שכבה של הנחות שגויות בנוגע לאויב ולסיבות להסלמה.³¹ ניתוח מקרי בוחן היסטוריים של הסלמות לא מתוכננות מראה שבדרך-כלל כל צד מאשים את היריב בהסלמה (על-פירוב בהסלמה מכוונת), שכן ברור לו שהוא עצמו לא היה מעוניין בהסלמה. נקודת המוצא הזאת הופכת את האתגר של גיבוש תמונת מציאות נכונה למורכב עוד יותר. לכך נוספת עוד מורכבות הקשורה בחוסר הרצון של הצדדים להודות בטעות

28 איתי ברון, המחקר המודיעיני: בירור המציאות בעידן של תמורות ושינויים, המרכז למורשת המודיעין, גלילות, 2015, עמ' 12.

29 Henry D. Sokolski, *Getting MAD: Nuclear Mutual Assured Destruction, Its Origins and Practice*, Strategic Studies Institute, US Army War College, Carlisle, PA, 2004, pp. 13-15.

Morgan et al., 2008, p. 24 30

Ibid, p. 25. 31

או לחשוף חולשה, ולכן תיקון הסטייה בעייתי.³²

ד. היא מקשה על סיום הלחימה. רוב הספרות בתקופת המלחמה הקרה עסקה מסיבות ברורות בפיתוח דרכים להימנע מהסלמה לא מתוכננת. הספרות עסקה פחות בשאלה כיצד הסתיימו מלחמות שהחלו או עברו שינוי איכותי כתוצאה מהסלמה לא מתוכננת. עם זאת, מניתוח מקרי הבוחן המרכזיים שבהם עסקה הספרות (למשל, מלחמת העולם הראשונה ומלחמת קוריאה) עולה שאחת ההשלכות המובנות של הסלמה לא מתוכננת היא שהצדדים לא נערכו אליה כנדרש. הכוונה היא לא רק להיערכות הצבאית (במקרה הזה צבאות דווקא נוטים להתכונן גם לתרחישים קיצוניים), אלא גם להיערכות ברמה האסטרטגית: הגדרת מטרות המלחמה, ניתוח מצבי סיום רצויים, וגיבוש המנגנונים להשיגם.

ה. היא מאריכה את משך הלחימה. כתוצאה מהתגברות ערפל הקרב ובשל הקושי הגובר להביא לסיום הלחימה, הסלמה לא מתוכננת צפויה להאריך את משך הלחימה. גיבוש תמונת המציאות של הצדדים, ההסתגלות שלהם למציאות החדשה והתוויית היעדים ומנגנוני הסיום ייעשו תוך כדי חיכוך.³³

בפרק הבא של העבודה תיבחן השאלה כיצד השינוי באופי העימותים הצבאיים השפיע על תופעת ההסלמה הלא מתוכננת. במסגרת הזאת ייבחנו השאלות הבאות: האם המסד התיאורטי שהונח בהקשר של עימות סימטרי גרעיני עדיין משרת אותנו בהקשר האסטרטגי הנוכחי של עימותים קונוונציונליים וא-סימטריים? ואילו שינויים נדרשים כדי להתאימו לעידן הנוכחי? בפרק השלישי אתמקד במקרה הישראלי ואנתח את מבצע "צוק איתן" באמצעות העדשות המושגיות של הסלמה לא מתוכננת.

Ibid. 32

Dima Adamsky, "Unintended Escalation: 5 Lessons from Israel for the Russia-NATO Standoff", **Russia Matters**, Belfer Center, February 14, 2018.

פרק שני:

הסלמות לא מתוכננות בעולם של
עימותים א-סימטריים

פרק שני: הסלמות לא מתוכננות בעולם של עימותים א־סימטריים

עם התפרקות ברית־המועצות והירידה הדרמטית בסכנה למלחמה גרעינית, פחת מאוד העיסוק השיטתי בסוגיית ההסלמה הלא מתוכננת. בעולם החד־מעצמתי של העשור האחרון של המאה ה־20 האפשרות של הידרדרות למלחמה, ללא כוונת מכוון, נראתה פחות סבירה, ובעיקר הרבה פחות מאיימת, והעיסוק בנושא דעך.³⁴ ואולם ההפוגה הייתה קצרה. שני העשורים הדרמטיים של תחילת המאה ה־21, בייחוד אירועי הטרור של 11 בספטמבר, והמלחמות שבאו אחריהם, חייבו את החוקרים ואת אנשי המעש לשוב ולעסוק ביתר שאת בתופעת המלחמה בכלל, בין היתר בסוגיית ההסלמה הלא מתוכננת.

עם זאת, ההקשר האסטרטגי שבו נעשה הניתוח השתנה באופן מהותי. העימותים הצבאיים בעידן שלאחר המלחמה הקרה עברו תמורות דרמטיות שמחייבות לבחון האם תפיסות ששורשיהן נטועים במציאות דר־מעצמתית, גרעינית וסימטרית עדיין תורמות להבנת תופעת ההסלמה הלא מתוכננת גם במאה ה־21.

2.1 מאפייני העימותים במאה ה־21

לפני העיסוק הממוקד בסוגיית ההסלמה הלא מתוכננת במאה ה־21, חשוב לעמוד על המאפיינים של העימותים בעשורים הראשונים של המאה הזאת. אין כוונה לתת פה ניתוח נרחב ומקיף של המלחמות החדשות,³⁵ אלא להצביע על כמה מאפיינים מרכזיים שימחישו את השוני מעידן המלחמה הקרה, ויסייעו לבניית מסגרת שתאפשר בהמשך לבחון את סוגיית ההסלמה הלא מתוכננת בהקשר האסטרטגי השונה. להלן שישה מאפיינים של העימותים החדשים:

א. א־סימטריה מובהקת. חלק ניכר מן העימותים הצבאיים בעשורים האחרונים אינם מתנהלים בין שתי מדינות עם צבאות סדירים אלא בין מדינה בעלת צבא סדיר ובין ישות לא מדינתית בעלת יכולות צבאיות היברידיות המשלבות לוחמת גרילה, פעילות טרור, ולעתים יכולות מדינתיות.³⁶ הא־סימטריה אינה נובעת רק מהבדלים בגודלו של הכוח הצבאי, אלא מתייחסת לישויות בעלות הגיונות שונים לחלוטין הבאים לידי ביטוי ברכיבים תרבותיים, מבניים,

34 Morgan, 2008, p. 38.

35 לדיון במאפיינים של המלחמה החדשה ראו: אסא חיים וידידיה יערי, *לוחמה מבוזרת: המלחמה במאה ה־21*, ידיעות אחרונות, תל־אביב, 2005; ג'ון קיגן, *תולדות הלחימה*, זמורה ביתן, תל־אביב, 1993.

36 אריאל רייכרד, "המיתוס של העימות האסימטרי", *מערכות* 448 (2013), עמ' 6.

תפקודיים, ותפיסתיים.³⁷ הא־סימטריה באה לידי ביטוי ביכולת של שחקנים חלשים לייצר פגיעה בשחקנים חזקים מהם בהרבה תוך ניצול נקודות התורפה.³⁸ שינויים טכנולוגיים - החל מרחפנים, עבור דרך אמצעי תקשורת חשאיים, עד יכולות מתקדמות בסייבר, העצימו מאוד את פוטנציאל הנזק שאותו יכולים לגרום השחקנים האלה.³⁹

ב. לחימה בסביבת אזרחים. אחד המאפיינים העיקריים של העימותים הא־סימטריים הוא הכנסת האוכלוסייה האזרחית לתוך שדה הקרב. האויב החלש עושה שימוש באוכלוסייה בשני היבטים: הוא פועל מתוך האוכלוסייה האזרחית שלו כדי לנסות ולקזז את היתרונות שיש לצד החזק ביכולות מודיעין ובאש מדויקת, ולצד זאת הוא פועל לפגוע באוכלוסייה האזרחית של הצד החזק מתוך הבנת הנחיתות הצבאית, וניסיון לפגוע בבטן הרכה של היריב ולהפעיל לחצים על מקבלי ההחלטות. לא רק לוחמי האויב נטמעים בסביבה האזרחית, אלא גם אמצעי הלחימה, מחסני הלוגיסטיקה, אתרי הפיקוד והשליטה וכדומה. משמעות הדבר היא שגם הצד החזק נאלץ להפעיל כוח בסביבה מרובת אזרחים.⁴⁰

ג. קצב השתנות גבוה. אחד המאפיינים העיקריים של המציאות בת זמננו הוא העלייה בקצב האירועים. ההתפתחויות הטכנולוגיות, בעיקר מהפכת המידע, יוצרות מציאות שבה השינויים מתרחשים במהירות. הפובליציסט האמריקני הידוע תומס פרידמן אמר שהמהירות הזאת היא אחד מן הגורמים העיקריים המעצבים את העידן הנוכחי שאותו כינה "עידן ההאצה" (Age of Acceleration).⁴¹ המהירות וההשתנות מאפיינים כמעט את כל התחומים כיום, אולם בשדה המלחמה הם מהווים את אחד האתגרים המרכזיים של זמננו - החל מן האתגר המודיעיני של גיבוש תמונת מודיעין מול שינויים תכופים ומואצים; עבור דרך השימוש באמצעי לחימה שאינם מחייבים זמן הכנה ארוך (למשל, נשק תלול מסלול וסייבר), עד התקצרות פרק הזמן הנדרש לקבלת

37 רפי רוזניק, "אבולוציית המערכה הצבאית - הזיקה בין הפעלת הכוח הצבאי למאפייני סביבת המלחמות", בין הקטבים, גיליון 2 (2014), עמ' 125-159.

38 Steven Metz and Douglas V. Johnson II, **Asymmetry and U.S. Military Strategy: Definition, Background, and Strategic Concepts**, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, January 2001, pp. 23-32. בהקשר הזה המשמעות של א־סימטריה היא ניצול הבדלים בכוח כדי לזכות ביתרון כלשהו.

39 העצמת הקטן היא מאפיין כללי של העידן הנוכחי כפי שממחיש הציטוט הבא של מנהל מעבדת התקשורת של MIT: "בעידן שלנו ההשפעות כבר אינן פרופורציונליות למקור שלהן. מחוללי השינויים הגדולים של העתיד הם השחקנים הקטנים" - <https://www.fs.blog/2017/01/principles-age-acceleration/>

40 רייכרד, 2013, עמ' 6.

41 להרחבה ראו: Thomas L. Friedman, **Thank You for Being Late: An Optimist's Guide to Thriving in the Age of Accelerations**, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2016.

החלטות הן על-ידי הרמה הטקטית והן על-ידי רמת מקבלי ההחלטות.⁴²

ד. המרכזיות של ממד התודעה. מכיוון שחלק ניכר מן הלחימה, בעיקר זו של הצד החלש, מכון להשפיע על הציבור של היריב, יש לרכיב התודעה חשיבות עצומה במאמץ המלחמה שלו. התודעה מסייעת להעצים ולממש את יתרונות הא-סימטריה (דימוי דוד מול גוליית); מגבירה את אפקט הפעילות הצבאית; מסייעת לגייס את האוכלוסייה לתמיכה במאמץ המלחמתי; ומכינה את הקרקע למלחמות המשלימות - בתחומי המשפט הבין-לאומי, דעת הקהל העולמית והדיפלומטיה.⁴³

ה. הרגישות לנפגעים. החוקר האמריקני הידוע אדוארד לוטוואק הגדיר את העימותים של העת הנוכחית כמלחמות פוסט הרואיות.⁴⁴ זאת מכיוון שלפחות צד אחד, בדרך-כלל הצד המדינתי החזק, אינו מוכן לקבל היקף גדול של נפגעים. הרגישות לנפגעים היא לא רק של הצדדים המעורבים אלא גם של המערכת הבין-לאומית המסתייגת מהיקף נפגעים גדול, בייחוד אם הנפגעים הם אזרחים.

ו. התארכות משך הלחימה והקושי להכריע. מאפייני הלחימה של העימותים הא-סימטריים - לחימה בסביבה אזרחית, שימוש בשיטות גרילה, היעלמות, רגישות גבוהה לנפגעים (בעיקר של הצד החזק) ומערכת בין-לאומית המסתייגת ממלחמות גדולות - כל אלה יוצרים תנאים המובילים במקרים רבים לפגיעה משמעותית ביכולתו של הצד החזק לממש את יתרונותיו, ובעקבות זאת גורמים להארכת הלחימה. יתרה מזו, הא-סימטריה מובילה לכך שהיכולת להשיג ניצחון מוחץ במערכה כזאת היא מוגבלת.⁴⁵ זאת מכיוון שבמקרים רבים מטרת העל של הצד החלש היא הישרדות. כך, הצד החזק מוצא את עצמו בדילמה: ניצחון יחייב השמדה של היריב, אך השמדת היריב תהיה כרוכה במקרים רבים בתשלום מחירים כבדים שהצד החזק אינו מעוניין לשלם.

42 ברון, 2015, עמ' 12.

43 על חשיבות התודעה ראו את דבריו של רא"ל (מיל) משה יעלון: "אני חושב שההתמודדות בינינו ובין הפלסטינים, במצב הנוכחי, היא קודם כול התמודדות על התודעה. אני חושב שהעימות הזה יוכרע בתודעה. אין לפלסטינים בשלב זה יומרה לכבוש את יהודה ושומרון במהלך פיזי, קרקעי, כזה או אחר. יכול להיות שהם רוצים לכפות עלינו נסיגה חד-צדדית משם, והם היו שמחים אם היו מסוגלים. יכול להיות שהם ירצו לכפות עלינו התערבות בין-לאומית. כל זה לדעתי במגרש העיקרי שהוא מסך הטלוויזיה - ולא בשום מקום אחר. אין להם את האמצעים להוציא אותנו משם אלא דרך הכרעה בתודעה. תסתכלו על זירה אחרת, זירת לבנון, שממנה יצאנו לא מזמן. הצבא בלבנון הרגיש שהוא מנצח. אנחנו נסוגונו מלבנון משום שהוכרעו קודם כול בתודעה של החברה הישראלית" - משה (בוגי) יעלון, "ניצחון והכרעה בעימות המוגבל", בתוך: "בין הכרעה לניצחון", עיונים בביטחון לאומי 2 (2001), עמ' 76.

44 אדוארד לוטוואק, "מלחמה פוסט-הרואית", מערכות 374-375 (2001), עמ' 4.

45 רודניק, 2014, עמ' 146.

2.2 קווים לדמותה של הסלמה לא מתוכננת במאה ה-21

השאלה המרכזית העומדת בפנינו היא האם לנוכח ההבדלים הדרמטיים בין העידן הגרעיני לעימותים הא-סימטריים התובנות בנוגע לתופעת ההסלמה הלא מתוכננת עדיין רלוונטיות. כדי לענות על השאלה הזאת יש לחזור לדפוסים העיקריים שזוהו בפרק הראשון ולבחון מה תקף ומה השתנה.⁴⁶

א. מסף לספים: עליית המורכבות בהבנת היריב. הקושי לזהות את הפעולות שיובילו יריב להסלמה היה אחד ממניעי היסוד של הסלמות לא מתוכננות לפי הגישה המסורתית. הרכיב הזה נותר על כנו, ונהפך אפילו למורכב יותר. העיסוק בסוגיית ההסלמה הלא מתוכננת בתקופת המלחמה הקרה הניח מצב של עימות בין שני שחקנים, סימטריים ודומים, גם אם לא שווים, מבחינת יכולותיהם. ההנחה אמנם הייתה כי קיימת שונות רבה בערכים, בתפיסות ובקבלת ההחלטות של שני הצדדים - שונות המקשה בין היתר על זיהוי סף ההסלמה של היריב - אך האתגר היה לנסות לזהות את ספי ההסלמה של שחקן מרכזי אחד.

לעומת זאת, רוב העימותים הא-סימטריים המודרניים מתאפיינים בריבוי שחקנים משפיעים. כשבוחנים עימותים מרכזיים בעשורים האחרונים - החל מן המלחמות של ארצות-הברית בעיראק ואפגניסטאן, עבור דרך העימותים של ישראל מול רצועת עזה ועד הלחימה בסוריה ובתימן - אחד המאפיינים הבולטים הוא ריבוי השחקנים המשתתפים. גם כאשר יש שחקן דומיננטי אחד, למשל, החמאס ברצועת עזה או הטליבאן באפגניסטאן, אין לו מונופול על הפעלת הכוח או שליטה מוחלטת בהתנהלות השטח. המשמעות היא שהאתגר, העצום ממילא, להבין רעיון סובייקטיבי שנמצא בראשו של יריב "שחושב באופן שונה", נהפך לקשה עוד יותר: יש צורך לזהות כמה ספי הסלמה של כמה שחקנים שלעתים מנוגדים זה לזה.⁴⁷

יתרה מזו, כאמור, הא-סימטריה בין הצדדים קיימת לא רק בממד הפיזי, אלא גם במערכת הערכים, התפיסות, וקבלת ההחלטות של הצדדים. המשמעות היא שמידת השונות בין השחקנים רבה יותר (מדינה מול גורם לא מדינתי; שונות מבחינות דתית ותרבותית וכן שונות בדוקטרינות הצבאיות ובאמצעים).

46 הגם שהניתוח פה נעשה מול מאפיינים אוניברסליים של העימותים הא-סימטריים יעשה בכמה מקרים שימוש בניסיון הישראלי. זאת, לנוכח העובדה שישראל היא אחת המדינות היחידות בעולם שהתמודדה בשני העשורים האחרונים עם יריבים א-סימטריים מובהקים בארבעה סבבי לחימה ברמות שונות של עצימות.

השונות הזאת מייצרת מורכבות נוספת ביכולת של צד אחד להבין את ספי ההסלמה הסובייקטיביים של הצדדים האחרים.

ב. דילמת הביטחון בעימותים א־סימטריים. הפתולוגיה השנייה שזוהתה

כמרכזית ביצירת התנאים להסלמה לא מתוכננת הייתה נגזרת של החיבור בין דילמת הביטחון ובין ערפל הקרב, או במילים אחרות, הקושי להבחין האם פעולות מסוימות שנוקט היריב הן הגנתיות או התקפיות. גם במקרה הזה הא־סימטריה המובהקת, המאפיינת רבים מן העימותים בשנים האחרונות, מגבירה את הפתולוגיה המסורתית. דילמת הביטחון קיימת ביתר שאת בעימותים א־סימטריים: עבור הצד החלש היתרון הצבאי המשמעותי שיש ליריב מייצר חשש תמידי ממימוש היתרון הזה למהלך הכרעתי של הצד החזק.⁴⁸ חוסר האמון העמוק בשילוב עם הפערים המובהקים בעוצמה הצבאית גורמים לשחקנים החלשים לפרש לחומרה כל מהלך של הצד החזק ככזה שנועד להחליש את הצד החלש, או להכין את הקרקע לקראת מהלך התקפי נגדו. החשש הזה הוא לא בלתי מבוסס. בחינה של התנהלות הצדדים החזקים בעימותים א־סימטריים מלמדת שלא להישן נטייה מובנת לנסות ולתרגם את היתרון בכוח לדומיננטיות בהסלמה, כלומר, להחריף באופן משמעותי את עוצמת העימות בלי שליריב תהיה יכולת להשוות.⁴⁹

חוסר היכולת להבחין בין מהלכים התקפיים ובין מהלכים הגנתיים אינו נחלת הצד החלש בלבד. מאפייני העימותים החדשים, כפי שתוארו לעיל, מייצרים קושי מהותי גם לצד שנהנה מיתרון מודיעיני וצבאי משמעותי להבין את מהות הפעולות של הצד השני. בלב הקושי הזה עומד אתגר ההיעלמות שמייצרת הלחימה הא־סימטרית. הניסיון של היריב להיטמע באוכלוסייה אזרחית, להתחבא (לדוגמה, בתת־קרקע) ולהשתמש ביכולות פיקוד ושליטה מאובטחות, מוביל לכך שקיים קושי משמעותי לזהות את מערכי האויב ואת פעיליו ולהבין את דרך הפעולה שלו.⁵⁰

במקרים רבים אפוא צריכים ארגוני המודיעין ומקבלי ההחלטות לפרש את פעולות היריב על בסיס מידע חלקי, ובמקרים האלה הם נוטים לפרשו לחומרה. זאת לנוכח מאפיין נוסף של עימותים א־סימטריים - הנטייה של שני הצדדים לעשות דמוניזציה

Ibid, p. 131. 48

Ibid, p. 16 49. הניסיון של צרפת באלג'יריה, הניסיון של ארצות־הברית בווייטנאם והניסיון של ברית־המועצות באפגניסטאן הם שלוש דוגמאות לדינמיקה כזאת שבה הצד המדינתי החזק ניסה לכפות דומיננטיות בהסלמה על היריב. המאפיין המשותף לשלושת המקרים הללו הוא שהמהלך הזה לא הצליח, והוביל להסלמה גם מצדו של הצד החלש תוך שימוש ביתרונות א־סימטריים ותוך נקיטת צעדים שמהם הוא נמנע עד אז.

זה של זה. במקרים רבים נוטים יריבים בעימותים א־סימטריים לייחס ליריב כוונות שליליות ומסוכנות יותר מאלה שקיימות במציאות. צבי לניר הגדיר את הנטייה הזאת "הטיית הייחוס הבסיסי" - פעולותיו של האחר (במקרה הזה, תוקפנותו) נתפסות כקבועות ומיוחסות לטבעו האמתי, בעוד שהפעולות של הצד "שלנו" נתפסות כגמישות וכנובעות ממצב אובייקטיבי.⁵¹ מובן שבזמן אמת כל צד מאמין כי הוא מפרש את המציאות לאשורה וכי הוא פועל באופן פרגמטי, והפער בין התפיסה למציאות בפועל יכול, אם בכלל, להיבחן רק בדיעבד. הדמוניזציה הזאת מהווה גורם מאיץ נוסף לדילמת הביטחון ולהתפתחות מציאות של הסלמה גם ללא תכנון מוקדם או החלטה סדורה.⁵²

ג. ההשפעה של הטכנולוגיה ודילמת Use it or lose it. לשינויים הטכנולוגיים המשמעותיים מאז תקופת המלחמה הקרה הייתה השפעה מרחיקת לכת על תופעת המלחמה בכלל, בין היתר על התופעה של הסלמה לא מתוכננת. זאת בכמה היבטים:

1. יותר אפשרויות להסלמה - גם עבור הצד החלש. ההתפתחויות הטכנולוגיות מאפשרות גם לשחקנים חלשים יחסית יכולות לפגוע ביריבים חזקים יותר, כולל באזורים רחוקים מן הטריטוריה שלהם (אפשרות שלא הייתה קיימת בעבר). כך, נשק תלול מסלול, סטטיסטי ומדויק, רחפנים, יכולות סייבר, ואפילו יכולות כימיות וביולוגיות - כל אלה זמינים היום גם לשחקנים חלשים יחסית. היכולות האלה מונעות בפועל מן הצד החזק להשיג דומיננטיות בהסלמה, ומייצרות יותר הזדמנויות להסלמה.⁵³ בעולם של עימותים א־סימטריים, שבהם הרכיב התודעתי הוא מרכזי, ינסו שני הצדדים להשיג בכל זאת דימוי של שליטה בהסלמה, כדי לזכות ב"תמונת ניצחון" המיועדת לקהל הביתי ולמדינות האחרות. משמעות הדבר יכולה להיות הארכת משך המלחמה והחרפתה.⁵⁴

2. Use it or lose it. הרעיון הזה הגיע מן ההקשר הגרעיני, ולכאורה אינו רלוונטי עוד בעולם הקונוונציונלי, ולעתים התת־קונוונציונלי המאפיין את העימותים הא־סימטריים. ואולם, נראה שגם בהקשר הנוכחי המוטיבציה להשתמש ביכולות אסטרטגיות לפני שהיריב שוחק אותן ממשיכה להתקיים, וממשיכה להיות תמריץ פוטנציאלי ליצירת דינמיקה של הסלמה לא מתוכננת.

51 צבי לניר, "בעקבות צוק איתן: כיצד להיחלץ מכשל חשיבה אסטרטגי", הפורום לחשיבה אזורית, 11 באוקטובר 2014.

Adamsky, 2018, p. 7. 52

Morgan et al., 2008, pp. 38-39. 53

Adamsky, 2018 p. 4. 54

הנחיתות של הצד החלש מבחינות טכנולוגיות ומודיעיניות מחייבת אותו לפתח הפתעות בלחימה שיסייעו לו לתרגם את הא־סימטריה להישגים מבצעיים ותודעתיים. בחינת הניסיון המצטבר של ישראל בעימותים הא־סימטריים בעשורים האחרונים מעלה שאחד המאפיינים המרכזיים בעימותים האלה היה ניסיונם של היריבים לייצר הפתעות בלחימה שישחקו או יערערו את היתרון של ישראל (החל מהרק"ק לטווח בינוני וטילי חוף-ים במלחמת לבנון השנייה עד המנהרות במבצע "צוק איתן"). תנאי הכרחי להצלחת ההפתעות האלה היה שמירה על חשאיות והפעלתן לפני שישראל תצליח לפגוע בהן.

לצד זאת, הניסיון של יריביה של ישראל - הן במלחמת לבנון השנייה ב־2006, הן במבצע "עמוד ענן" ב־2012, והן במבצע "צוק איתן" ב־2014 - לימד אותם שישראל פעלה כבר בפתיחת הלחימה לפגוע בדיוק באותן יכולות אסטרטגיות של האויב כדי למנוע שימוש בהן בהמשך הלחימה. כך, בלילה הראשון של מלחמת לבנון השנייה (13 ביולי 2006), יצא לפועל מבצע "משקל סגולי" שבמהלכו השמיד חיל האוויר במהלך שלושים וארבע דקות חלק ניכר מן המערך הרקטי לטווח ארוך של חזבאללה - מערך שהיה אמור להיות אחת מן היכולות האסטרטגיות של הארגון במלחמה. באופן דומה, ביום הראשון של מבצע "עמוד ענן" (14 בנובמבר 2012), תקף חיל האוויר הישראלי מחסנים ובורות שיגור שהכילו רקטות קרקע-קרקע מסוג פג"ר 5 (בעלות טווח של כ־75 ק"מ), שהיוו את אחת מן היכולות המתקדמות שעליהן שמרו הארגונים הפלסטינים ליום פקודה.

לנוכח זאת מתפתחת דילמה ברורה בצד החלש: האם להפעיל את היכולות האסטרטגיות כבר בתחילת הלחימה כדי למנוע פגיעה בהן במחיר של הסלמה ברורה של העימות, או להמתין ולקחת את הסיכון.⁵⁵

הדילמה הזאת של Use it or lose it קיימת גם בצד החזק. גם במקרה הזה נובע הדבר מאופי העימות הא־סימטרי: תופעת ההיעלמות של האויב, בעיקר בעתות חירום, מחייבת את הצד החזק להשקיע מאמצים רבים בייצור מטרות המבוססות על מודיעין. במקרים רבים יש למטרות האלה זמן תפוגה קצר במיוחד: ברגע שבו יתחיל מצב חירום צפוי האויב להיעלם ולהתמגן, ובמקרים רבים היכולת לפגוע בו תפחת באופן משמעותי. לכן, גם הצד החזק ניצב במקרים רבים בפני אותה הדילמה בדיוק: האם להפעיל את היכולות האסטרטגיות כבר בתחילת הלחימה כדי למנוע פגיעה בהן, במחיר של הסלמה ברורה של העימות, או להמתין ולקחת סיכון.

לצד הפתולוגיות שנבחנו קיים מאפיין משמעותי נוסף שהופך את סכנת ההסלמה הלא מתוכננת לממשית יותר בעידן הפוסט־גרעיני והא־סימטרי: מחיר המלחמה ירד. אחד

הגורמים המייצבים בעידן המלחמה הקרה היה ההבנה של כל הצדדים את השלכות האיומות והבלתי הפיכות שיכולות להיות להסלמה לא מתוכננת שתידרדר לעימות גרעיני.⁵⁶ מנגד, בעימותים הא-סימטריים הסיכון מצומצם בהרבה, ולכן קיימת הבנה בקרב שני הצדדים שלפיה אפשר לעמוד בהשלכותיה של מלחמה. המשמעות היא ירידה באחד הגורמים המרסנים המשמעותיים ביותר: החשש מהסלמה לא מתוכננת.

56 את התפיסה הזאת היטיב לתאר הרמן קאן, מגדולי חוקרי האסטרטגיה של המלחמה הקרה, בכותרת שנתן לספרו המפורסם על המלחמה הגרעינית - ראו: Herman Kahn, **Thinking about the Unthinkable**, Horizon Press, New York, 1962.

פרק שלישי:

מבצע "צוק איתן" כמקרה בוחן של
הסלמה לא מתוכננת

פרק שלישי: מבצע "צוק איתן" כמקרה בוחן של הסלמה לא מתוכננת

ב-8 ביולי 2014 הכריזה ממשלת ישראל על מבצע "צוק איתן" נגד חמאס ברצועת עזה.⁵⁷ זאת בתגובה לירי רקטות מצד חמאס וארגונים אחרים במשך כמה ימים מרצועת עזה לעבר דרום מדינת ישראל. בעת שהוכרז לא היו רבים שהעריכו כי המבצע ברצועת עזה, השלישי מאז השתלטה עליה חמאס ב-2007, יתפתח לעימות הצבאי הארוך ביותר שניהלה מדינת ישראל מאז מלחמת העצמאות.

במהלך המבצע, שנמשך 51 ימים, נהרגו 68 חיילים ו-6 אזרחים. מן הצד השני נהרגו כ-2,100 פלסטינים, מהם 950-1,400 לוחמים והשאר אזרחים.⁵⁸ כ-11 אלף מבנים ברצועת עזה נפגעו, ונגרמו נזקים נרחבים לתשתיות. הנזקים האלה ממשיכים להשפיע על רצועת עזה גם למעלה מארבע שנים לאחר המבצע.

הסיבות לפרוץ העימות הצבאי בקיץ 2014 היו מקור לוויכוח חריג בחריפותו ובפומביותו בין אגף המודיעין בצה"ל ובין גורמים בשירות הביטחון הכללי.⁵⁹ ואולם, בחלוף הזמן נראה שרוב הגורמים במערכת האסטרטגית בישראל - הן בדרג הצבאי והן בדרג המדיני - וכן רוב הגורמים שחקרו את המבצע מנקודת מבט אקדמית ועיתונאית, מסכימים כי ערב העימות, ואפילו בתקופה הראשונה לאחר שהחל תחילתו, לא הייתה החלטה מודעת של שני הצדדים להגיע ללחימה רחבת היקף. יתרה מזו, שני הצדדים כלל לא היו מעוניינים בה. למרות זאת התפתחה דינמיקה של הסלמה שדרדרה את הצדדים למערכה שבה לא רצו ושאותה לא חזו.⁶⁰

57 חמאס הם ראשי התיבות בערבית של חרכת אל-מקאומה אל-אסלאמיה - תנועת ההתנגדות הערבית.

58 קיימת מחלוקת בנוגע למספר ההרוגים הפלסטינים, בעיקר בעניין השאלה כמה מהם היו לוחמים או מעורבים בלחימה, וכמה היו אזרחים לא מעורבים. המספרים המובאים פה הם המספרים הרשמיים שפרסם משרד החוץ, כפי שהובאו בדוח מבקר המדינה בנושא קבלת ההחלטות במבצע "צוק איתן" - www.mevaker.gov.il/he/Reports/Pages/568.aspx?AspxAutoDetectCookieSupport=1.

59 הוויכוח הפומבי פרץ בעקבות פרסום תחקיר של תוכנית הטלוויזיה "עובדה" בנובמבר 2014. בתחקיר העלה בכיר בשב"כ (שכונה ר) כמה טענות שלפיהן לארגון היה מידע כבר בינואר 2014 על כוונת חמאס לפתוח ב"מלחמת יולי" וכי הוא העביר התרעה על כך לכל הגורמים הרלוונטיים. לפי הטענה הזאת, מבצע "צוק איתן" היה פרי מהלך מתוכנן של חמאס, שהתגבש כבר שישה חודשים לפני פרוץ האירועים. צה"ל דחה מכול וכול את הטענות שהוצגו בתוכנית. דובר צה"ל הודיע בהודעה חריגה כי לא היה שום מידע על כוונת חמאס לפתוח במלחמה יזומה, וכי ממילא השב"כ לא העביר התרעה מפורשת ברוח הזאת בינואר או בכל זמן אחר - ראו https://www.mako.co.il/tv-ilana_dayan/2015-19e6d8a51e499410/Article-a29592f917a9941006.htm. לאחר הוויכוח הזה הבהירו בכירים בצה"ל ובמערכת המדינית בכמה התבטאויות פומביות כי למעשה חמאס (כמו ישראל) לא הייתה מעוניינת בהסלמה רחבה ביולי 2014, וכי המבצע היה תוצאה של דינמיקה לא מתוכננת. יש לציין שגם דוברים בכירים של חמאס טענו בזמן אמת שחמאס אינה מעוניינת בהסלמה. כך, למשל, מוסא אבו מרזוק, חבר הלשכה המדינית של חמאס, אמר ב-8 ביולי 2014 כי שחמאס אינה מעוניינת בהסלמה (קדס ניו).

60 המונח דינמיקה של הסלמה הומשג באגף המודיעין של צה"ל כדי להסביר את ההתהוות הלא מתוכננת שהובילה למבצע "צוק איתן" - ראו: עמוס הראל, "מלחמת המודיעין: פערי ההערכות בין אמ"ן לשב"כ במלחמה בעזה", [הארץ - 1.2425438](http://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.2425438).

בפרק הזה של העבודה ינותח מבצע "צוק איתן" באמצעות המסגרת התפיסתית של הסלמה לא מתוכננת שיסודותיה הוצגו בשני הפרקים הראשונים. הפרק הזה אינו מבקש לספק ניתוח מקיף ורב ממדי של הגורמים למבצע, מהלכו, ותוצאותיו, אלא לבחון אותו באמצעות העדשות של הסלמה שהתפתחה ללא רצון וללא תכנון של הצדדים המעורבים.

ניתוח אירועי "צוק איתן" מחייב לבחון, גם אם בקיצור נמרץ, את הלבנים המרכזיות בהתפתחות העימות הצבאי בין מדינת ישראל ובין חמאס. הניתוח שיובא להלן מתייחס לשתי תקופות. הראשונה - השנים 1987-2007 שבהן חמאס הייתה ארגון טרור שניהל מערכה מתמשכת נגד ישראל; התקופה השנייה - מ-2007 עד היום - בשנים האלה נהפכה חמאס לארגון סמי-מדינתי השולט על טריטוריה, ארגון שניהל שלושה עימותים בעצימות גבוהה מול מדינת ישראל.

3.1 תקציר תולדות העימות בין ישראל לחמאס - 1987-2007

השנים הראשונות: האינתיפאדה הראשונה, חמאס עולה לבמה - למעשה, החיכוך האלים בין ישראל ובין חמאס החל זמן קצר לאחר הקמת הארגון בדצמבר 1987. הימים היו ימי האינתיפאדה הראשונה, והשחקן החדש על בימת העימות הישראלי-פלסטיני השתלב עד מהרה במעגל האלימות. כבר ב-1989 ביצעה החמאס שני פיגועים משמעותיים - חטיפתם ורציחתם של החיילים אבי סספורטס (בפברואר 1989) ואילן סעדון (מאי 1989).

שנות אוסלו: פיגועי טרור, סיכולים ממוקדים והתגבשות כאופוזיציה - השלב השני בהתפתחות חמאס היה קשור לתהליך אוסלו ולמהלכי הפיוס בין ישראל לבין הארגון לשחרור פלסטין, המייצג הרשמי של העם הפלסטיני. חמאס, שהתנגדה לכל פשרה עם ישראל, שמה לעצמה למטרה עליונה לשבש ולסכל את התהליך המדיני. במקביל מיצבה חמאס את עצמה כאופוזיציה המרכזית לאש"ף ולרשות הפלסטינית.

בשלב הזה חמאס לא הייתה חלק מן המערכת הפוליטית הפלסטינית אבל פעלה בשני ערוצים לממש את מטרותיה: ביצוע פיגועי טרור, שהלכו והחריפו, נגד יעדים צבאיים ואזרחיים במדינת ישראל בניסיון לסכל את התקדמות התהליך המדיני; ובמקביל פעילות חברתית וכלכלית, בעיקר בקרב השכבות החלשות בחברה הפלסטינית, בניסיון לכבוש את לב העם ולמצב את עצמה כחלופה מהותית לרשות הפלסטינית.

מבחינה צבאית התאפיין השלב הזה בפיגועי טרור, רובם פיגועי התאבדות נגד יעדים אזרחיים (בעיקר) ונגד יעדים צבאיים בישראל. בבסיס האסטרטגיה של חמאס הייתה פגיעה בבטן הרכה של ישראל - האוכלוסייה האזרחית - באמצעות פיגועים בעלי ערך

תודעתי גבוהה, זאת כדי להתמודד עם נחיתותה הצבאית המובהקת.⁶¹

מצדה של ישראל, ההתמודדות הצבאית מול חמאס הייתה מתוך המסגרת של לוחמה בטרור, וכללה שלל צעדים, שהבולטים שבהם היו סיכולים ממוקדים של פעילים מרכזיים בארגון, מעצרים, ובמקרה חריג אחד אף גירוש המוני של 415 פעילי טרור לדרום לבנון.⁶² במקביל הפעילה ישראל לחצים כבדים על הרשות הפלסטינית כדי שזו תפעל באופן אגרסיבי נגד התנועה. לאחר סדרת פיגועים של חמאס בחורף 1996, שבהם נהרגו כ-60 ישראלים במהלך שבוע אחד, החל גל מעצרים נרחב של פעילי חמאס. הפעילות האינטנסיבית הזאת - של ישראל ושל הרשות הפלסטינית - נמשכה כמה שנים ופגעה באופן משמעותי ביכולות של חמאס.⁶³

עם זאת, חמאס הוכיחה יכולת גבוהה של שרידות, והחלה להתאושש כבר ב-1997 - כאשר ישראל נאלצה לשחרר את מנהיג התנועה שייח' אחמד יאסין מן הכלא בעקבות הסתבכות הניסיון לחסל את בכיר התנועה ח'אלד משעל בירדן.⁶⁴ כמו כן הקימה חמאס בשנים האלה את הזרוע הצבאית שלה - גדודי עז אל-דין אל-קאסם - בניסיון להגביר את חשאיות פעילותה, להרחיק אותה מן ההנהגה הפוליטית ולהתמודד עם הרדיפה הכפולה - על-ידי ישראל ועל-ידי הרשות הפלסטינית.⁶⁵

האנתפאדה השנייה וחומת מגן - השלב המשמעותי הבא בעימות החל עם קריסת התהליך המדיני בקיץ 2000 ופרוץ האירועים שכונו האנתפאדה השנייה. בתקופה הזאת שיחק השבר ביחסי ישראל והרשות הפלסטינית לידי חמאס, ובכירי התנועה שנעצרו בשלהי שנות ה-90 שוחררו מן הכלא והחלו בתהליך מואץ של שיקום יכולותיה.⁶⁶ תוך זמן קצר נטלה חמאס את רסן ההובלה של האלימות נגד ישראל. הנשק העיקרי שלה היה הרחבה משמעותית של פיגועי ההתאבדות מול מטרות אזרחיות בלב מדינת ישראל. על-פי הנתונים שפרסמה מערכת הביטחון, במהלך 3.5 השנים של האנתפאדה השנייה ביצעה חמאס 425 פיגועים, שבהם נהרגו 377 ישראלים ונפצעו 2,076.52 מהם היו פיגועי התאבדות, שבהם נהרגו 288 ישראלים ונפצעו 1,646.⁶⁷

61 יורם שווייצר, "צמיחתם ודעיכתם של פיגועי ההתאבדות", **עדן אסטרטגי**, המכון למחקרי ביטחון לאומי, גיליון 3, כרך 13 (אוקטובר 2010), עמ' 33-41.

62 גיא אביעד, **לקסיקון חמאס**, מערכות ומודן, בן שמן, 2014, עמ' 199.

63 **שם**, עמ' 16-17.

64 **שם**.

65 משעל וסלע, 2005, עמ' 98.

66 שלומי אלדר, **להכיר את חמאס**, כתר, בן שמן, 2012, עמ' 86-87.

67 לפירוט של הפיגועים המרכזיים שבוצעו במהלך האנתפאדה השנייה ראו: https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A7%D7%98%D7%92%D7%95%D7%A8%D7%99%D7%94:%D7%A4%D7%99%D7%92%D7%95%D7%A2%D7%99%D7%9D_%D7%91%D7%90%D7%99%D7%A0%D7%AA%D7%99%D7%A4%D7%90%D7%93%D7%94_%D7%94%D7%A9%D7%A0%D7%99%D7%99%D7%94

בתגובה להתגברות הטרור של חמאס הרחיבה ישראל את דפוסי הפעילות המוכרים שלה משנות ה-90 תוך שימת דגש על הרחבת הסיכול הממוקד של פעילי חמאס. ואולם, האפקטיביות של הפעילות הזאת הייתה מוגבלת. במרס 2002, לאחר אחד החודשים המדממים ביותר בתולדות הסכסוך, יצאה ישראל למבצע "חומת מגן". במבצע כבש צה"ל את הערים המרכזיות ביהודה ושומרון וניהל מבצע ממוקד להשמדת תשתיות הטרור הפלסטיניות, בעיקר אלה של חמאס. בתום המבצע נמנו 265 הרוגים פלסטינים ו-7,000 עצורים.⁶⁸ יתרה מזו, ישראל השיגה שליטה מבצעית אפקטיבית בשטחי יהודה ושומרון, ופעלה, במידה רבה של הצלחה, למניעת שיקום התשתיות האלה.⁶⁹

על אף שרצועת עזה, כור מחצבתה של חמאס, היוותה את מוקד העוצמה של התנועה, נדד בשנות האינתיפאדה השנייה המוקד ליהודה ושומרון. זאת מכיוון שגדר המערכת המקיפה את רצועת עזה הקשתה על חמאס לייצר פיגועים מחוץ לשטח הרצועה, ואילצה אותה להסתפק בפגיעה בכוחות צה"ל וביישובים ברצועת עזה. עם זאת, השנים האלה, דווקא לנוכח המשבר שעברה התנועה בעקבות מבצע "חומת מגן", היו שנים מעצבות בהתפתחות הצבאית של התנועה. הפגיעה בהנהגה המקומית של התנועה הוביל להתחזקות הנהגת החוץ שישבה בקטר, ובמקביל הודקו הקשרים עם איראן וחזבאללה. חמאס החלה בהדרגה בתהליך שהפך אותה מארגון טרור לארגון גרילה, ובהמשך לארגון סמי-מדינתי.⁷⁰ בשנים האלה התמקדה חמאס בייצור של רקטות ובהברחתן, זאת מתוך הבנה שהן יאפשרו לעקוף את ההגנה הקרקעית של צה"ל ולפגוע בעומק ישראל מתוך רצועת עזה; הרחבת היקף הכוחות ברצועה וארגונם בהתאם למאפיינים צבאיים (חטיבות על-פי חלוקה גאוגרפית); שימוש במנהרות לא רק לשם הברחות אלא ככלי טקטי לפגיעה בכוחות ישראלים בגבולות ובפנים הרצועה, ואף לביצורה.⁷¹

עם זאת, ההתפתחות הדרמטית ברצועת עזה, זאת ששינתה את חמאס ואת אופי העימות בינה לבין ישראל, הייתה תולדה של מהלך ישראלי - החלטתה של הממשלה בקיץ 2005 לצאת באופן חד-צדדי מרצועת עזה. היציאה של ישראל מן הרצועה נתפסה באתוס הפלסטיני כניצחון ההתנגדות בהובלת חמאס, והיא הותירה בפועל את רצועת עזה כמרחב פנוי להתחזקות התנועה מול הרשות הפלסטינית שהלכה ונחלשה.

68 סרן נ', "עם הגב לחומת מגן - האינתיפאדה השנייה: כך ניצחה ישראל באיו"ש והפסידה בעזה", *מערכות* 457 (2014), עמ' 21.

69 שם.

70 גיא אביעד, "הזרוע הצבאית של חמאס ברצועת עזה: התפתחות, דפוסי פעולה וצפי", *צבא ואסטרטגיה*, כרך 1 (2009), עמ' 6-7.

71 שם.

לפיכך, בעוד שבמישור הצבאי ספגה חמאס מכה קשה ביהודה ושומרון, דווקא במישורים הפוליטי והחברתי היא מצאה את עצמה בעמדת כוח לאחר האנתפאדה השנייה. ברצועה היא נישאה על המומנטום של הישג הנסיגה, וביהודה ושומרון היא ניצלה את מותו של האב המייסד יאסר ערפאת, ואת הפגיעה העמוקה בתשתיות הרשות הפלסטינית ובמעמדה, כדי להעמיק את התבססותה כאלטרנטיבה.⁷² ב-2005 קטפה חמאס את הפירות וזכתה להישגים מרשימים בבחירות המקומיות - מה שעודד אותה להשתתף גם בבחירות למועצה המחוקקת. בינואר 2006 הפתיעה חמאס וזכתה ברוב גדול במועצה: 75 מושבים לעומת 43 של הפתח, ובכך הפכה לגורם הפוליטי המוביל במערכת הפלסטינית.

החודשים שלאחר הבחירות התאפיינו בעימותים פנים-פלסטיניים ובניסיונו של הנשיא הפלסטיני מחמוד עבאס לצמצם את כוחה של חמאס. העימותים האלה הגיעו לשיא דרמטי במיוחד בקיץ 2007, כאשר חמאס השתלטה - במהלך שיכול להיות כשלעצמו מקרה בוחן מוצלח להסלמה לא מתוכננת - על רצועת עזה ונהפכה לריבון בפועל.

3.2 מ"עופרת יצוקה" עד ערב "צוק איתן" - 2008-2014

להשתלטות חמאס על רצועת עזה היו השלכות רבות ומרחיקות לכת. בהקשר של העימות הצבאי בין התנועה ובין ישראל ההשפעה המשמעותית ביותר הייתה האבולוציה של חמאס מארגון טרור לארגון סמי-מדינתי. כלומר, ארגון טרור שקיבל אחריות על שטח, ולמעשה עמד בתנאים הבסיסיים להגדרה של מדינה: מערך מובחן של מוסדות המופעלים על-ידי ישות מרכזית, הפועלים באזורים מובחנים טריטוריאלית, אשר מפעילים סמכות, חוקים, וכוח פיזי לאכיפתם.⁷³

הזרוע הצבאית של חמאס נהפכה ממכשיר להפעלת טרור לגוף צבאי בעל שני יעדים מרכזיים: הגנה על השלטון המרכזי וגוף לוחם מול ישראל.⁷⁴ 2008-2006 היו שנים משמעותיות בהתפתחות חמאס ככוח צבאי. לקחי מלחמת לבנון השנייה מצד אחד, וחופש הפעולה ברצועה מצד אחר, אפשרו לפעילי חמאס להשתתף בתהליכי למידה משותפים עם חזבאללה ואיראן, להתאמן מחוץ לרצועת עזה, להבריח אמצעי לחימה דרך הגבול המצרי הפרוץ, ולפתח את תפיסת הפעולה הצבאית של הארגון.⁷⁵ בשנים האלה התעצבו תפיסות היסוד של הדוקטרינה החמאסית סביב חמישה עקרונות מרכזיים:

72 משעל וסלע, 2008, עמ' VII-V.

73 Michael Mann, "The autonomous power of the state: its origins, mechanisms and results", *European Journal of Sociology*, Vol. 25, Issue 2 (1984), p. 185.

74 אביעד, 2009, עמ' 8.

א. **מיגון וביזור.** בניסיון לקזז את היתרון של ישראל במודיעין ובאש החלה חמאס להשתמש בתווך התת־קרקעי כאמצעי לשרידות אמצעי הלחימה שלה, זאת תוך שימת דגש על הרקטות. כמו כן פעלה חמאס לייצר יתירות וביזור כאמצעי נוסף להגברת שרידותה ורציפות הפעילות שלה.

ב. **הישענות על המעורר הרקטי.** הצלחת חזבאללה לירות עד היום האחרון של מלחמת לבנון השנייה הייתה מודל מוצלח מבחינת חמאס. לפיכך עשתה התנועה שימוש בנשק תלול מסלול כדי לפגוע ביעדים בשטח מדינת ישראל ולשבש את שגרת החיים של הציבור הישראלי. הרקטות היו אמצעי זול יחסית, פשוט להפעלה, ובשנים האלה גם בעייתי להתמודדות מבחינה הגנתית.

ג. **היערכות לגביית מחיר מכוחות מתמרנים.** לנוכח הא־סימטריה המובהקת, היה ברור לתנועת חמאס שאין ביכולתה לנצח את ישראל במפגש חזיתי. במקום זאת היא נערכה למאמץ לגבות מחיר כבד מכל כוח מתמרן שייכנס לרצועה כדי להשפיע על התודעה של הציבור ושל מקבלי ההחלטות, ולהפחית את המוטיבציה למבצע קרקעי. לשם כך פעלה חמאס לנצל את המרחב הבנוי הצפוף למיקוש, להנחת מטעני חבלה ולמארבי גרילה. זאת תוך הבנת מגבלותיו של צבא סדור בתוך סביבה אזרחית.

ד. **יצירת "הפתעות בלחימה".** גם הרכיב הזה אומץ מן הניסיון של חזבאללה במלחמת לבנון השנייה. הרעיון הוא הוצאה לפועל של אירועים שיחרגו מהציפייה של ישראל, יגרמו לנפגעים, וחשוב מכך, ייצרו אפקט תודעתי משמעותי.

ה. **היטמעות באוכלוסייה.** חמאס הבינה שהאוכלוסייה האזרחית היא אחד מנכסיה המרכזיים כאמצעי להגביל את חופש הפעולה של ישראל, לסבך אותה באירועים הומניטריים שיפעילו לחץ בין־לאומי, ויצמצמו את יתרון העוצמה שיש לו באש.⁷⁶

לאחר השתלטות חמאס על רצועת עזה מצאה עצמה ישראל כשהיא גובלת בישות עוינת ומבחינתה לא לגיטימית.⁷⁷ וזאת שנתיים בלבד לאחר יציאת ישראל מרצועת עזה בניסיון להסיר מעצמה את עול הטיפול ברצועה ולשפר את המצב הביטחוני. תגובת

76 שם, עמ' 9-11.

77 אודי דקל, "מדיניות ישראל כלפי רצועת עזה", בתוך: ענת קורן, אודי דקל ובנדטה ברטי (עורכים), **משבר רצועת עזה: מענה לאתגר**, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל־אביב, 2018, עמ' 99-100.

ישראל הייתה מדיניות של בידול בין רצועת עזה לבין יהודה ושומרון, אי הכרה בשלטון חמאס והטלת סגר על הרצועה במטרה למנוע התעצמות צבאית. זמן לא רב לאחר השתלטות חמאס על הרצועה פרץ העימות הצבאי העצים הראשון עם ישראל. מבצע "עופרת יצוקה", שהחל בדצמבר 2008, היה מהלך יזום של ישראל בתגובה לשבירת הסכם הרגיעה בין חמאס ובין ישראל ולירי הרקטות המתמשך מרצועת עזה לעבר יישובי עוטף עזה.

מבצע "עופרת יצוקה" החל במתקפה אווירית מפתיעה של חיל האוויר נגד יעדי חמאס, ונמשך בכמה יממות של מאמץ אש בעצימות גבוהה שהתמקד במפקדי חמאס, במחסני נשק, בתשתיות צבאיות ובמנהרות הברחה. במהלך המבצע הטיל חיל האוויר כ-5,400 פצצות על הרצועה - מספר שיא עד אז. ב-3 בינואר 2009 החל השלב הקרקעי של המבצע, שכלל ביתור הרצועה לשלושה חלקים, תמרון לכיתור העיר עזה ותמרון מוגבל בדרום הרצועה. למבצע הוגדרו שלושה יעדים. הראשון - ליצור שקט שישרור לאורך זמן; היעד השני - למנוע מחמאס את היכולת להתחמש; והיעד השלישי - להחזיר את החייל החטוף גלעד שליט. היעד השלישי הוגדר, ולא חד-משמעית, רק לקראת סוף המבצע.⁷⁸

בחינה בדיעבד של תוצאות המבצע מלמדת שעל אף שחמאס ספגה מכות קשות, התנועה שרדה. העליונות של ישראל במודיעין ובאש הייתה ברורה, וכך גם חוסר היכולת של חמאס להסב נזק משמעותי לתמרון. בנוסף, חמאס לא הצליחה להפתיע. מנגד, הצליחה חמאס להמשיך בירי רקטי עד סוף המערכה, למרות הנוכחות של ישראל בשטח הרצועה. בנוסף, תפיסת המיגון, תת-הקרקע והביזור תרמו לצמצום הפגיעה במפקדיה הבכירים.⁷⁹ הישג נוסף של הפלסטינים היה מסקנות ועדת גולדסטון - ועדת הבדיקה של האו"ם. ועדת גולדסטון מתחה ביקורת חריפה על ישראל בטענה שהפרה זכויות אדם במהלך המבצע, ואף המליצה לבחון את העברת הנושא לבחינת בית הדין הבין-לאומי בהאג.

למרות העצימות הגבוהה של מבצע "עופרת יצוקה" והנזקים הכבדים שנגרמו לרצועת עזה במהלכו, תקופת השקט שהקנה הייתה מוגבלת. עוד ב-2009 התחדשו הפיגועים וירי הרקטות לעבר יישובי עוטף עזה, אם כי במינון נמוך ביחס לתקופה שקדמה למבצע. חלק ניכר מן האירועים בתקופה הזאת לא בוצעו על-ידי חמאס, אלא על-ידי גורמי הכוח האחרים ברצועת עזה, בהם הג'האד האסלאמי הפלסטיני וועדות ההתנגדות העממית, שלא היו מחויבים באופן מלא לרגיעה; אלה הפעילו לחצים כבדים

78 גיורא איילנד, "עופרת יצוקה": יחסי הדרגים ותוצאות המבצע", *עדכון אסטרטגי*, כרך 11, גיליון 4 (פברואר 2009), עמ' 9.

על חמאס לפעול בעצמה, או לכל הפחות לאפשר להם לפעול.⁸⁰ השנים שלאחר מבצע "עופרת יצוקה" התאפיינו במאמצי בניין כוח של שני הצדדים בהתאם ללקחים שלהם מן הלחימה. חמאס שמה דגש על שיפור האיכות והטווחים של הרקטות - הן באמצעות ייצור עצמי והן באמצעות הברחת רקטות משודרגות, בעיקר מאיראן. זאת לצד ניסיון להשיג טילים מתקדמים נגד טנקים וטילים נגד מטוסים כדי לצמצם את יתרונות התמרון של ישראל, וכן קידום של ייצור כלי טיס בלתי מאוישים.⁸¹ ישראל השקיעה מאמצים בהשלמת פיתוח מערכת "כיפת ברזל", מערכת הגנה מפני נשק תלול מסלול, במטרה לספק מענה הגנתי משופר לנשק המרכזי שבידי חמאס - הרקטות.⁸²

העימות השני בעצימות גבוהה בעידן שלאחר השתלטות חמאס על הרצועה התרחש ב־2012. המבצע הזה - "עמוד ענן" - התרחש אמנם בסביבה אסטרטגית שונה מאוד מזו של "עופרת יצוקה", אך השתלשלות העניינים הייתה מוכרת למדי. ברקע, תחילתה של הכהונה השנייה של הנשיא ברק אובמה, האביב הערבי - הטלטלה האזורית שהרעידה את המזרח התיכון ושליטת ממשלת האחים המוסלמים, הפטרונות של חמאס, במצרים.⁸³ ממשלת ישראל הגיעה להחלטה שלפיה היקף ירי הרקטות והפיגועים מרצועת עזה לעבר דרום מדינת ישראל חצו את סף ההסלמה שלה, ובחרה לנקוט מהלך צבאי יזום שתכליתו שיקום ההרתעה ופגיעה ביכולות של חמאס.⁸⁴

בדומה למבצע "עופרת יצוקה", פתחה ישראל את מבצע "עמוד ענן" בהתקפה אווירית יזומה ומפתיעה, שהיה בה רכיב של הונאה באמצעות הצהרות תקשורתיות שנועדו להבהיר שפניה של ישראל אינם להסלמה מהירה וסיוור מתוקשר של ראש הממשלה בנימין נתניהו ושר הביטחון אהוד ברק דווקא בחזית הסורית. בשעות הראשונות של המבצע הצליח צה"ל לחסל את ראש הזרוע הצבאית של חמאס אחמד אל-ג'עברי, ולהשמיד את מערך רקטות פג"ר 5, היכולת האסטרטגית ששמרה חמאס כהפתעה למערכה. בשונה ממבצע "עופרת יצוקה", לא הופעלה במבצע "עמוד ענן" אופציית התמרון הקרקעי, והמבצע הסתיים בתוך שמונה ימי לחימה, בין היתר בשל מאמץ תיווך אפקטיבי של מצרים.⁸⁵

80 אבנר גולוב, "ההרתעה הישראלית מטרה שהושגה?", בתוך: שלמה ברום (עורך), **לאחר מבצע "עמוד ענן"**, המכון למחקרי ביטחון לאומי, מזכר 123, תל-אביב, 2012, עמ' 26.

81 ב־29 במרס 2009 דיווח ראש השב"כ יובל דיסקין כי מאז תום מבצע "עופרת יצוקה" הוברחו לרצועת עזה 45 טון של חומרי גלם לייצור אמצעי לחימה, 22 טון חומר נפץ תקני, עשרות רקטות, מאות פצצות מרגמה ועשרות טילי נ"ט וטילי נ"מ ראו: ברק רביד, "ראש השב"כ יובל דיסקין: למרות מאמצי מצרים - ההברחות נמשכות" - אתר **הארץ**, 29 במרס 2009.

82 על מאפייניה של מערכת כיפת ברזל ויכולותיה ראו: <http://iaf.org.il/9032-he/IAF.aspx>.

83 גולוב, 2012, עמ' 22.

84 **ש.ם.**

85 עמוס ידלין, סיכום, בתוך: שלמה ברום (עורך), **לאחר מבצע "עמוד ענן"**, המכון למחקרי ביטחון לאומי, מזכר 123, תל-אביב, 2012, עמ' 77-79.

בחינה של תוצאות המבצע מעלה גם היא מאזן מוכר למדי: ישראל הפגינה עליונות במודיעין ובאש, ואף הוסיפה רכיב משמעותי - הגנה אקטיבית יעילה שהשיגה שיעור יירוט מרשים של למעלה מ-80%⁸⁶. כמו במבצע "עופרת יצוקה", התקשתה חמאס לייצר מענה לעליונות של ישראל, ואף לא הצליחה לגוון את הארסנל ההתקפי שלה. עם זאת, היא הצליחה שוב לירות עד סוף המערכה, הרחיבה את היקפי הירי ואת הטווח, כולל ירי תקדימי לעבר תל-אביב, ומנעה פגיעה נרחבת במפקדים ובנכסים באמצעות מיגון וביזור.

לאחר מבצע "עמוד ענן", ובהתאם למציאות של סבבי הלחימה שהתעצבה ברצועת עזה, זכו הצדדים לתקופה של רגיעה ביטחונית, שהתאפיינה גם הפעם בשתי מגמות מרכזיות. האחת - בניין כוח של שני הצדדים בהתאם ללקחי המערכה הקודמת; והמגמה השנייה - שקט יחסי מצד חמאס תוך ניסיונות של גורמי הכוח האחרים במערכת הפלסטינית לכרסם בשקט הביטחוני.

3.2.1 בניין הכוח

אחד הלקחים המרכזיים של חמאס ממבצע "עמוד ענן" היה הצורך לגוון את יכולות ההתקפה והקטלניות לנוכח יעילותה של מערכת "כיפת ברזל", שצמצמה באופן מהותי את האפקטיביות של מערך הרקטות של חמאס. לנוכח זאת, פעלה חמאס - לצד המשך המאמצים לשיפור המערך הרקטי, ביצור מאמצי ההגנה, וייצור הפתעות בלחימה - לקדם שתי מגמות מרכזיות:

א. מיסוד מערך תת-קרקעי התקפי שיאפשר חדירה חשאית לשטח ישראל ופגיעה ביעדים, צבאיים ואזרחיים, מעבר לגדר.⁸⁷ הרעיון של פשיטה מפתיעה דרך מנהרות לא היה רעיון חדש בחמאס, שכן חטיפת החייל גלעד שליט ב-2006 התבצעה באמצעות חדירה בתוואי תת-קרקעי אל מעבר לגדר המערכת, והמחישה לפלסטינים את יעילותו.⁸⁸ החל משנת 2010, עוד לפני מבצע "עמוד ענן", פעלו בחמאס להרחיב את רשת המנהרות ההתקפיות,⁸⁹ והמאמץ הזה הואץ והתרחב לאחר המבצע. המטרה הייתה יצירת מערך חשאי, מבוזר, ובעל יתירות (כדי להקשות על סיכול), שיאפשר לחמאס להפתיע את ישראל באמצעות פעולה התקפית, חוצת גבול, קטלנית ובעלת אפקט תודעתי

86 יפתח שפיר, "כיפת ברזל - מלכת המערכה", בתוך: שלמה ברום (עורך), **לאחר מבצע "עמוד ענן"**, המכון למחקרי ביטחון לאומי, מזכר 123, תל-אביב, 2012, עמ' 77-79.

87 מוני חורב, "מבצעי הרתעה - מה ניתן ללמוד מהניסיון הצה"לי ברצועת עזה?", **עיונים בביטחון המזרח התיכון**, גיליון 115 (2015), עמ' 15.

88 **דוח מבקר המדינה, 2017**, עמ' 5-6.

עמוק.⁹⁰ המערך הזה נתפס בחמאס כמערך אסטרטגי לקראת המערכה הבאה מול ישראל.⁹¹

ב. **חיזוק וביסוס הכוחות ההתקפיים.** חמאס הקימה ואימנה כוחות פשיטה מיוחדים, יבשתיים וימיים, שתפקידם לבצע התקפות חוצות גבול נגד ישראל.⁹² במוקד הפעילות - הקמת יחידת המובחרים (נח'בה), שאחד מתפקידיה הוא ביצוע פעולות חודרות דרך התווך התת-קרקעי. נוסף על נח'בה הוקמה יחידת קומנדו ימי, שתכליתה ביצוע פעולות חוצות גבול דרך התווך הימי.⁹³

3.2.2 שקט יחסי

בשנתיים שלאחר מבצע "עמוד ענן" שמרה חמאס על שקט יחסי בהתאם להבנות שהושגו בתיווך מצרים, התמקדה בבניין הכוח, ונמנעה מביצוע פעולות יזומות. עם זאת, גורמי טרור אחרים, בראשם הג'האד האסלאמי הפלסטיני, המשיכו לנסות לקדם התקפות נגד מדינת ישראל, תוך שהם מאתגרים את חמאס. האירוע המשמעותי ביותר בתקופה הזאת היה במרס 2014 כאשר הג'האד האסלאמי הפלסטיני הגיב לסיכול של שיגור רקטות על-ידי חוליה של הארגון בירי נרחב של רקטות לעבר דרום הארץ. למרות העלייה במתיחות לא נגררה חמאס לאירוע והוא הוכל.

3.3 הדרך למבצע "צוק איתן"

2014 הייתה שנה מורכבת מבחינת חמאס. התנועה נאלצה שוב להתמודד עם שינויים בהקשר האסטרטגי שהשפיעו עליה באופן ישיר. בקיץ 2013 הופל משטר האחים המוסלמים במצרים, והסתיים תור הזהב של חמאס שנהנתה, לראשונה בתולדותיה, ממשטר אוהד מעבר לגבול. משטרו של אל-סיסי, שהחליף את שלטון האחים המוסלמים, ראה בחמאס בעיה ביטחונית והאשים אותה בסיוע לגורמי טרור בסיני.⁹⁴ בפועל, הצבא המצרי החל לפעול נגד מנהרות ההברחה בין רפיח הפלסטינית לרפיח

90 שנתיים למבצע "צוק איתן": מאפייני המציאות הביטחונית בין רצועת עזה לישראל, מרכז המידע למודיעין ולטרור על שם אלוף מאיר עמית במרכז למורשת המודיעין, 2016, עמ' 15-16.

91 בשנים 2012-2014 חשף צה"ל שלוש מנהרות חוצות גבול מרצועת עזה, שהבהירו את עוצמת האיום וגרמו לפיקוד הדרום ולאגף המודיעין בצה"ל להגדיר את איום המנהרות ההתקפיות כאיום בעל משמעות אסטרטגית. להרחבה על התפתחות מערך המנהור של חמאס ועל המענה של מדינת ישראל ראו: ד"ר מבקק המדינה משנת 2017 בסוגיה - <http://www.mevaker.gov.il/he/Reports/Pages/searchresult.aspx?k=%D7%9E%D7%A0%D7%94%D7%A8%D7%95%D7%AA%20%D7%9C%D7%95%D7%97%D7%9E%D7%94%20%D7%AA%D7%AA-%D7%A7%D7%A8%D7%A7%D7%A2%D7%99%D7%AA>.

92 חורב, 2015, עמ' 16.

93 שנתיים למבצע "צוק איתן", 2016, עמ' 35.

94 מיכאל מילשטיין מיכאל ומרדכי (פולי) יואב, "שש חטיבות או שני מיליון בני אדם?", מערכות, גיליון 473 (2017), עמ' 4-11.

המצרית. מעבר להיותן של המנהרות האלה נתיב להברחת אמצעי לחימה, הן היוו גם את צינור החיים של הכלכלה הפלסטינית, שסיפק את הצרכים העיקריים שלה - החל מדלק במחיר מצרי מסובסד, עבור דרך חומרי בנייה ועד מוצרי מזון.⁹⁵

אובדן התמיכה המצרית החמיר את המצב הסבוך ממילא של חמאס בזירה האזורית, שבמרכזו נתק בין חמאס לבין הציר הרדיקלי בעקבות התייצבות התנועה לימין המחנה הסוני במלחמת האזרחים בסוריה. המשמעות הייתה אובדן האכסניה בדמשק וכן אובדן הסיוע הכלכלי של טהראן. העובדה שהנושא הפלסטיני, בייחוד בתקופת רגיעה ביטחונית, איבד את מקומו בראש סדר היום לטובת המלחמות המדממות באזור (מסוריה ועד תימן) הובילה גם לירידה משמעותית בכספים שקיבלה חמאס הן מתרומות של מדינות ערביות, בעיקר המדינות הסוניות במפרץ, והן של מתרומות של בודדים.

למצוקה הגאו-אסטרטגית הצטרפה מצוקה גוברת מבית. במהלך 2014, בעקבות הירידה בתמיכה הכספית שקיבלה חמאס, חלה הידרדרות משמעותית של המציאות האזרחית ברצועת עזה.⁹⁶ המאפיינים של התקופה הזאת הם: עלייה באבטלה, קושי גובר לשלם את המשכורות של המערכת הבירוקרטית המנופחת ובעיה הולכת ומחריפה של תשתיות רעועות. בניסיון להתגבר על המצוקות חתרה חמאס להסכם פיוס עם הרשות הפלסטינית באפריל 2014 (הסכם שאטי). ההסכם הזה עורר ציפיות ברחוב העזתי לשיפור מהיר במצב, אך מימושו לא התקדם, וחמאס מצאה את עצמה בפני משבר ציפיות. באופן חריג ברצועת עזה התעוררה בחודשים מאי-יוני 2014 מחאה ציבורית, בהובלת מגזר הפקידים, על אי תשלום משכורותיהם. חמאס, שהשליטה ברצועה היא האינטרס העליון מבחינתה, החלה לחשוש שהקרקע מתחילה לזוז.⁹⁷

במישור הביטחוני, דווקא לנוכח המצוקה הכלכלית, חמאס שמרה על שקט יחסי, נמנעה מפעולות יזומות נגד ישראל, ואף פעלה, באופן יעיל ברוב המקרים, לרסן את יתר הארגונים ברצועה. עם זאת, החל מאפריל 2014 הגיעו לישראל ידיעות מודיעיניות על הכנות של חמאס לביצוע פיגוע גדול באמצעות מנהרה שתחצה את הגבול באזור כרם שלום. שירות הביטחון הכללי העביר לדרג המדיני התרעה באשר לכוונת חמאס לבצע פיגוע בעל משמעות אסטרטגית. צה"ל נקט פעולות לסיכול הפיגוע, והרמטכ"ל הנחה את הצבא להיערך לאפשרות של הסלמה רחבה אם הפיגוע יצא לפועל.⁹⁸ יש להדגיש שלא ניתן היה לקבוע באופן ברור על-פי המידע שהיה בידי כוחות הביטחון אם כבר

95 הראל, 2014.

96 מילשטיין ומרדכי, 2017, עמ' 5.

97 ש.ם.

98 הראל, 2014.

התקבלה החלטה להוציא לפועל את הפיגוע, או שמדובר ביצירת יכולת שהחלטה על הפעלתה תתקבל בהמשך. עם זאת, המערכת התנהלה בהתאם להנחה שהאירוע עלול להתרחש בטווח הזמן המידוי.⁹⁹

למצב הסבוך הזה ממילא נוסף עוד אירוע שגרם לתפנית. ביוני 2014 נחטפו שלושה נערים ישראלים באזור חברון. החטיפה בוצעה על-ידי חוליה של אנשי חמאס - כנראה ללא ידיעת ההנהגה. בעקבות החטיפה פתחה ישראל במבצע צבאי נרחב נגד תשתיות החמאס ביהודה ושומרון - בין היתר עצרה מחדש למעלה מחמישים פעילים שהשתחררו במסגרת עסקת שחרור גלעד שליט באוקטובר 2011.¹⁰⁰ המעצרים האלה שללו מחמאס את אחד ההישגים האסטרטגיים המרכזיים שהשיגה התנועה בשנים האחרונות, ונתפסו כהפרה בוטה של ישראל את תנאי העסקה. חרף זעמה של חמאס, נראה שגם התנועה וגם ישראל שאפו בשלב הזה להכיל את האירועים ביהודה ושומרון כך שלא יזלגו לרצועת עזה. ההערכה של מערכת הביטחון של ישראל באותה תקופה הייתה שהמצב ברצועה אמנם מסלים, אך האחראים לכך הם גורמי הכוח הסוררים בעוד שחמאס אינה מעוניינת בהסלמה.

בדיון קבינט שהתקיים ב־22 ביוני 2014 בשעות הערב בעניין מבצע "שובו אחים" לאיתור החטופים אמר הרמטכ"ל: "ברצועת עזה במהלך עשרה ימים אחרונים היו כעשרים ושש נפילות. [...] [היורה] זה לא חמאס או משהו מהסוג הזה". שר הביטחון אמר: "לגבי רצועת עזה - אין סימן שהחמאס מוביל להסלמה. להפך, החמאס מרוסן, החמאס מרוסן, החמאס חושש מהסלמה. [...] אני לא חושב שזה מוביל להסלמה. מבחינה זאת החמאס מחויב".¹⁰¹ בפועל, חמאס אכן נמנעה מלפעול ישירות מרצועת עזה, ומיקדה את התבטאויותיה בצורך לייצר תגובה הולמת משטחי יהודה ושומרון.

ב־29 ביוני 2014 זוהו שמונה שיגורים של רקטות לעבר ישראל. בתגובה תקף חיל האוויר תשע פעמים. המוקד של אחת התקיפות היה כוח שזוהה כנערך לירי, ובמסגרתה נהרג פעיל חמאס. בתגובה, ב־30 ביוני, לראשונה מאז תחילת החיכוך, ירה חמאס מרגמות לעבר ישראל.

מציאת גופות שלושת הנערים החטופים ב־30 ביוני ורצח הנער מוחמד אבו חד'ר על-ידי מחבלים יהודים הגבירו את המתיחות בין הצדדים. הגורמים הסוררים ברצועת עזה הגבירו את אירועי הירי הרקטי לעבר ישראל. חמאס, שהייתה קשובה להלכי הרוח

99 ש.ם.

100 לתיאור מפורט של השתלשלות אירועי החטיפה ומבצע "שובו אחים" ראו: http://www.mako.co.il/news-military/security-q3_2014/Article-11f6c855f91a841004.htm

101 דוח מבקר המדינה, 2017, עמ' 64.

המסלימים, אמנם לא השתתפה בירי, אך נראה שאפשרה מידת־מה של שחרור קיטור. ישראל הגיבה בסיכולים ממוקדים של חוליות ירי, אך נמנעה מפגיעה רחבה בחמאס.

בישיבת הקבינט שנערכה ב־1 ביולי הנחה ראש הממשלה להכיל את האירועים ברצועה.¹⁰² גם בהנהגת חמאס שידרו רצון להימנע מהרחבת הלחימה לרצועת עזה. ראש הלשכה המדינית של חמאס, ח'אלד משעל, אף פנה להנהגה התורכית והבהיר כי התנועה לא הייתה מעורבת ברצח הנערים וציין כי חמאס אינה מעוניינת בהסלמה ברצועה.¹⁰³

בימים שלאחר מכן נמשכו הירי המוגבל מצד חמאס וכן תקיפותיה של ישראל נגד יעדי התנועה. בה בעת המשיכה ישראל לעקוב אחר האפשרות שחמאס תנצל את המתרחש ותוציא לפועל את הפיגוע הגדול שאותו ניטרה ישראל מאז אפריל 2014. במסגרת הזאת התרחבו מאמצי ישראל לאיתור המנהרה, ואף זוהו מהלכים בצד העזתי שנראו קשורים, אך משמעותם לא הייתה ברורה. לפי פרסומים בתקשורת, שירות הביטחון הכללי העריך באותה עת כי קיימת סבירות שחמאס נערך להוציא לפועל את הפיגוע המדובר במטרה לחטוף חיילים - זאת בתגובה למעצר משוחררי עסקת שליט.¹⁰⁴

בליל 6 ביולי הפציצה ישראל את פתח המנהרה החשודה באזור כרם שלום בכ־30 פצצות מונחות. שבעה פעילי יחידת העילית של חמאס, שניסו להיכנס למנהרה לאחר ההפצצה נהרגו. בתגובה לכך הרחיבה חמאס את ירי הרקטות באופן משמעותי.¹⁰⁵ בליל 8/7 ביולי, פחות משבוע לאחר שמנהיגי שני הצדדים הבהירו כי הם אינם מעוניינים במלחמה ברצועת עזה, הכריזה ממשלת ישראל על מבצע "צוק איתן".

3.4 מבצע "צוק איתן" כהסלמה לא מתוכננת

בחלקו האחרון של הפרק הזה ינותחו האירועים שהובילו למבצע "צוק איתן" באמצעות המסגרת התפיסתית של הסלמה לא מתוכננת בעימות א־סימטרי שהוצגה בפרק השני. על־פי הניתוח הזה, העימות ביולי 2014 היה תולדה של דינמיקה של הסלמה, שאיש מן הצדדים לא תכנן או רצה בה, אך התפתחה כתוצאה מדפוסים מוכרים של הסלמות לא מתוכננות.

102 יוסי יהושוע, "חשיפה: דיוני הקבינט הטעונים בצוק איתן יוצאים לאור", אתר YNET, 24 בינואר 2017 - <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4911896,00.html>

103 אסף גבור ויוחאי עופר, "משעל חושש מהסלמה: חמאס לא רצח את הנערים", אתר nrg, ביולי 2014 - <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/592/001.html>

104 הראל, 2014.

105 עמוס הראל וגילי כהן, "בלי תוכניות, אימונים וציוד - כך התמודד צה"ל עם המנהרות", 17 באוקטובר 2014, אתר הארץ - <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.2460677>

3.4.1 אי זיהוי של ספי ההסלמה, פרדוקס ההרתעה והיעדר ערוצי תקשורת

השתלשלות האירועים שתוארה מדגימה כי שני הצדדים בעימות - ישראל וחמאס - לא הצליחו לגבש תמונת מציאות מדויקת של הצד השני, והתקשו בזיהוי ספי ההסלמה באירוע המתפתח. מבחינת ישראל, בולטת הערכת חסר בנוגע לשני רכיבים מרכזיים: האחד, מידת המצוקה האזרחית של חמאס והחשיבות שמייחסת התנועה למצב ברצועה מבחינות כלכלית והומניטרית; השני - החיבור שעשתה חמאס בין האירועים ביהודה ושומרון ובין האירועים ברצועת עזה.¹⁰⁶

המצב ברצועת עזה מבחינות כלכלית והומניטרית היה רכיב מפתח במצוקה שחשה חמאס ערב המערכה, והחשש שהמצוקה תתורגם להתקוממות אזרחית נגדה הייתה מבחינתה תרחיש איום מרכזי.¹⁰⁷ בנוסף, כישלון מהלך הפיוס עם הרשות הפלסטינית ופעילותה של ישראל לסיכול ההסדר שיאפשר תשלום משכורות מאי ויוני ל-40 אלף הפקידים ברצועה החריפו את המצוקה, והעלו את החשש כי ישראל מזהה הזדמנות לערער את שלטון חמאס ברצועה וכי פניה לעימות. לדעת חלק מן הגורמים הפלסטיניים, החשש הזה היה גורם מפתח בהידרדרות למבצע "צוק איתן".¹⁰⁸

בנוסף, בימים שקדמו למבצע, שהתאפיינו בחילופי ירי מדודים, הציעה חמאס להפסיק את החלפת המהלומות בתמורה לשיפור במצב הכלכלי. נראה שהיו גורמים בחמאס שחשבו שניתן יהיה לנצל את האירועים למהלך כוח קצר שיוביל לשיפור מצבה, ללא הידרדרות למערכה נרחבת. גם בשל העניין הזה התעלמות ישראל חיזקה את תפיסת חמאס שפניה של ישראל לעימות.

עם זאת, תפיסת המציאות המוטית של חמאס לא נוצרה בחלל ריק, והייתה קשורה להערכת חסר מצד ישראל בנוגע להשפעת המהלכים ביהודה ושומרון על המציאות ברצועת עזה. במבצע "שובו אחים" פעלה ישראל ביהודה ושומרון על בסיס ההיגיון האסטרטגי שגיבשה מאז השתלטות חמאס על הרצועה - הבידול. לפי ההיגיון הזה, יש להתייחס ליהודה ושומרון ולרצועת עזה כאל שתי זירות נפרדות, ולשאוף לצמצם את הזיקות ביניהן. לנוכח זאת, כשישראל פעלה באופן אגרסיבי למוטט את תשתיות חמאס ביהודה ושומרון, וכשעצרה 50 ממשוחררי עסקת שליט, היא פעלה להפעיל לחץ ולגבות מחיר מחמאס ביהודה ושומרון. ואולם זו הייתה הערכת חסר בנוגע לאופן שבו

106 מילשטיין ומרדכי, 2017, עמ' 6.

107 שם.

108 דני רובינשטיין, (2014), "מלחמת הכספומטים: עובדי ממשלת חמאס נלחמים גם בהלנת שכר", 13 ביולי 2014, אתר כלכליסט - <https://www.calcalist.co.il/articles/0,7340,L-3635865,00.html>.

בוחנת חמאס את המציאות הכוללת - כהתקפה נגד חמאס שבה יהודה ושומרון הם רק השלב הראשון.

הפערים בתפיסות בין ישראל ובין חמאס נבעו בין היתר מפתולוגיה נוספת של הסלמות לא מתוכננות - האפקט ההפוך של ההרתעה. כאמור, אחת המורכבויות שהוצגה ביחס להסלמה לא מתוכננת היא העובדה שלא ניתן להרתיע מפניה (שכן היא אינה תוצר של החלטה סדורה), ושלעתים ניסיון לחזק את ההרתעה יוביל דווקא לתוצאות הפוכות.

דוגמה לכך היא התבטאותו של ראש הממשלה בנימין נתניהו ב־2 ביולי:

חמאס ממשיך לעודד חטיפות של אזרחינו, והוא אחראי ישירות לירי רקטות לשטחנו, כולל בשעות האחרונות. צה"ל פועל בימים האחרונים נגד מטרות חמאס בעזה, וגם כאן ידנו נטויה. אם יש צורך, נרחיב את המערכה ככל שנידרש.¹⁰⁹

ראש הממשלה אמר את הדברים האלה על אף שיום קודם לכן הוא הנחה בישיבת הקבינט את הצבא לנסות ולהכיל את האירועים ברצועת עזה, ובכך לשמור על היגיון הבידול. ניסיונו של ראש הממשלה להרתיע את חמאס ולגרום לה להפסיק את הירי המוגבל מן הרצועה חיזקו בחמאס את התפיסה שלפיה פניה של ישראל למערכה גם ברצועת עזה, והשפיעו על קבלת ההחלטות של התנועה.

קושי נוסף שהשפיע על תפיסת המציאות המוטעית בשני הצדדים היה היעדרם של ערוצי תקשורת בין הצדדים. בשל השינויים שחלו במצרים ערוץ התקשורת העקיף שהתקיים בין ישראל לחמאס - באמצעות מצרים - פסק להיות ערוץ יעיל. לפיכך, העברת המסרים בין הצדדים הייתה בעיקר פומבית או בערוצים שנתפסו - לפחות בעיני אחד הצדדים - כלא אמינים. המציאות הזאת הגבירה את ערפל הקרב, והקשתה על זיהוי ספי ההסלמה.

3.4.2 ערפל הקרב, דילמת הביטחון והקושי להבחין בין מהלכים הגנתיים והתקפיים

כאמור, התיאוריה הקלסית של הסלמות לא מתוכננות רואה בדילמת הביטחון ובערפל הקרב שניים מן היסודות של התפתחות הסלמות לא מתוכננות. בפרק השני טענתי שהרעיון של דילמת הביטחון אינו שמור לעידן הסימטרי או הגרעיני בלבד, אלא מתקיים במידת־מה גם בעימותים קונוונציונליים וא־סימטריים.

109 אמיר תיבון, "נתניהו": אם יהיה צורך נרחיב את הפעולה נגד חמאס", אתר וואלה, 2 ביולי 2014.

כשבוחנים את דינמיקת ההסלמה שהובילה למבצע "צוק איתן" ניתן לזהות גם בה את הפתולוגיה של דילמת הביטחון. ישראל הגיעה לילולי 2014 כשבידה מידע משמעותי על הכנות שעושה חמאס לביצוע פיגוע משמעותי באמצעות התווך התת-קרקעי. בין מאי לילולי ביצעה ישראל כמה מהלכים בניסיון לחשוף את תוואי המנהרה, אך בלי לחשוף לחמאס שהיא מודעת לקיומה. עם העלייה במתיחות, בעקבות אירועי "שובו אחים", הגבירה ישראל את מאמציה לאיתור המנהרה. החשש היה שחמאס תפרוץ קדימה באמצעות פיגוע מפתיע כמהלך פתיחה לעימות.¹¹⁰

המתיחות הגוברת בשבוע הראשון של יולי הובילה את חמאס ואת ישראל לנקוט צעדי מוכנות לקראת אפשרות הסלמה - זאת מחשש שהיריב מתכוון לנקוט יוזמה התקפית. בהיעדר מודיעין מספק, וללא ערוצי תקשורת אמינים, היה קושי ממשי מבחינת ישראל להבחין אם הצעדים הם צעדי מגננה ומוכנות מחשש ליוזמה התקפית, או הכנות לקראת מימושו של מהלך הפתיחה המתוכנן.¹¹¹ בתנאים של מידע חלקי, שבה ויושמה הנטייה המוכרת בעימותים אסימטריים של הנחת האפשרות הגרועה בנוגע ליריב.¹¹² ב-7 ביולי, בשל החשש מכך שהפיגוע האסטרטגי עומד לצאת לדרך, תקף חיל האוויר את פתח המנהרה - תקיפה שהובילה למותם של שבעה פעילי חמאס שנהרגו בהתמוטטות המנהרה. חמאס הגיבה בהסלמה משמעותית של ירי הרקטות, ובכך נסללה הדרך למבצע "צוק איתן".

3.4.3 השפעת הטכנולוגיה ודילמת ה־Use it or lose it

חמאס תכננה את מערך המנהרות ההתקפיות במשך כמה שנים ובהשקעה עצומה. כיכולת אסטרטגית לייצר הפתעה בעלת ערך מבצעי ותודעת גבוהה במלחמה מול ישראל. הפעלת המנהרות חייבה שמירת על חשאיות בנוגע לתוואים שלהן ובנוגע לתוכניות להוציא מהן לפועל פשיטות אל שטח ישראל - זאת כדי למנוע היערכות מלאה של צה"ל בהגנה ולהגביר את הסיכוי להישג מבצעי.¹¹³ היגיון דומה הנחה גם את מערכי הקומנדו הימי ומצנחי הרחיפה של חמאס, שהיו אמורים לבצע פעולות מפתיעות מעבר לגבול.¹¹⁴ משמעות הדבר היא שהיכולת האסטרטגית של חמאס הייתה רגישה לזמן; התמהמהות בהפעלתה עלולה הייתה לגרום לאובדן ההפתעה, וייתכן שאף לאובדן היכולת.

110 הראל וכהן, 2014.

111 תא"ל איתי וירוב, שנכנס לתפקידו מיד בתום מבצע "צוק איתן", תיאר את הדילמה באופן הבא: "חבורה בתוך הצבא הייתה סבורה שחמאס, בחפירות מנהרות במרחב כרם שלום וסופה, מכין את עצמו ליום פקודה - אבל שאין לו אינטרס למלחמה שכזו. הגוף השני, בראשו פיקוד הדרום, כפר באמירה הזו ואמר: אני לא יודע להסביר את חוסר ההלימה בין חוסר האינטרס האסטרטגי לפעול לבין החפירה וההתנהלות וההכנות - אבל מישוהו מכין פה משהו שברגע שיהיה מוכן, יוציא אותו לפועל" - <https://www.10.tv/news/20076>.

112 אדמסקי, 2017, עמ' 7.

113 הראל וכהן, 2014.

114 חורב, 2015, עמ' 16.

גם ישראל ניצבה במידת־מה בפני דילמת Use it or lose it. המידע המודיעיני שהיה בידי ישראל על מנהרת חמאס היה מוגבל. היא הכירה את פתח הכניסה של המנהרה, אך היו לה פערים בנוגע לתוואי, לנקודות היציאה ולמתווה הפעולה. יתרה מזו, בעוד שלישראל הייתה יכולת לפגוע מן האוויר באופן מדויק, לא הייתה לה יכולת זמינה לפגיעה בתוואי או להשמדת המנהרה.¹¹⁵ המשמעות היא שהתמהמהות בסיכול הפיגוע המתוכנן בכרם שלום הייתה עלולה להותיר את ישראל ללא מענה סיכולי.

בשל הדילמה הזאת בחרה ישראל בליל 7 ביולי לתקוף את מנהרת חמאס במהלך שהפך בפועל את חילופי האש המדודים ברצועת עזה לעימות נרחב. התקיפה הזאת אף המחישה והחריפה את הדילמה של חמאס, והובילה אותה להפעיל, כבר בימים הראשונים של המבצע, את יכולותיה האסטרטגיות. אלה כללו בין היתר פשיטה מן הים בחוף זיקים (8 ביולי) וניסיון חדירה של 13 לוחמים ממנהרה בדרום הרצועה (17 ביולי). הפעולות האלה, בעיקר האחרונה, גרמו לשינוי איכותי בלחימה והובילו לכך שזו לא תסתיים בחילופי אש מוכלים כפי שהיה במבצע "עמוד ענן", ובמידה רבה גיבשו את ההחלטה של ישראל לפנות למהלך קרקעי נגד המנהרות.¹¹⁶

3.4.4 הניסיון להשיג שליטה בהסלמה במקום ניהולה

כפי שראינו בפרק השני, במצבים של א־סימטריה מובהקת קיימת נטייה של הצד החזק לנסות להשיג דומיננטיות בהסלמה (escalation dominance) ולא לנהל את ההסלמה (escalation management). הרעיון הזה, המכונה לעתים "כיבוי בפיצוץ", מבוסס על תפיסה שלפיה הסלמה עוצמתית ומשמעותית בתגובה למהלכי היריב תוביל להרתעתו ולרצון שלו לסיים את חילופי המהלומות. ואולם, לתפיסה הזאת יש חולשה מובנית בעידן הא־סימטרי. ריבוי אפשרויות ההסלמה שנמצאות גם בידי השחקנים החלשים אינו מאפשר השגת דומיננטיות מוחלטת בהסלמה, והמשמעות היא שבמקום צמצום העימות, הניסיון להשיג דומיננטיות מוביל למעשה להסלמה מהצד השני.

בהקשר של "צוק איתן" ניתן לפרש את ההרחבה המשמעותית של התקיפות האוויריות של ישראל ב־4 ביולי כניסיון לייצר דומיננטיות בהסלמה, זאת מתוך ניסיון להוביל לסיום החיכוך ולגרום לחמאס לצמצם את הירי בשל החשש מהסלמה. ואולם, חמאס הגיבה בהסלמה משל עצמה, וזאת באמצעות הרחבת הירי וירי לטווחים ארוכים יותר מאלה שביצעה עד אז. בפועל, הניסיון לייצר דומיננטיות בהסלמה תרם לדינמיקה של

115 מבקר המדינה, דוח ביקורת מיוחד - מבצע "צוק איתן", 2017, עמ' 34 - www.mevaker.gov.il/he/Reports/Pages/568.aspx?AspxAutoDetectCookieSupport=1

116 בריאיון שנתן הרמטכ"ל דאז רא"ל בני גנץ לאחר "צוק איתן" הוא אמר: "ברגע שבו ראיתי ראש של חמסניק יוצא ממנהרה, הבנתי שאנחנו עוברים שלב" - <https://news.walla.co.il/item/2790467>

הסלמה שבה שני הצדדים לא היו מעוניינים בשלב הזה.

3.5 "צוק איתן" כדוגמה למורכבויות של הסלמה לא מתוכננת

במבצע "צוק איתן" באו לידי ביטוי המורכבויות שהוצגו בפרק הראשון, המאפיינות את תופעת ההסלמה הלא מתוכננת:

א. **קושי בהתרעה** - ארגוני המודיעין הישראלי, מפקדי הצבא, וגם בכירים בדרג המדיני-ביטחוני העריכו, עד לפתיחת המבצע, וגם לאחר שחמאס החלה בירי מדוד לעבר ישראל, כי חמאס אינה מעוניינת בהסלמת העימות. כך, בדיון הקבינט שנערך ב-22 ביוני הבהיר שר הביטחון משה יעלון: "אין סימן שהחמאס מוביל להסלמה. להפך, החמאס מרוסן, החמאס מרסן, החמאס חושש מהסלמה. [...] אני לא חושב שזה מוביל להסלמה. מבחינה זאת החמאס מחויב".¹¹⁷ יש לציין שבמהלך הדיונים העלו גורמי המודיעין השונים את האפשרות שהשילוב בין האירועים ביהודה ושומרון ובין ירי הסוררים ברצועת עזה יוביל להסלמה, אך ההערכה הייתה שחמאס אינה מעוניינת בהסלמה כזאת ותפעל להכיל אותה.¹¹⁸

ההערכה הזו לא הייתה שגויה. בחינת הדברים בדיעבד מעלה שחמאס אכן לא הייתה מעוניינת בהסלמה. בהיבט הזה היטיבו גורמי המודיעין להבין את תפיסת המציאות של היריב. עם זאת, מכיוון שההסלמה שנוצרה הייתה לא מתוכננת, כלומר, בניגוד לרצונה של חמאס, ההבחנה הזאת הייתה חסרה: חמאס אכן לא רצתה הסלמה, אולם התנאים להסלמה לא מתוכננת היו קיימים.

במענה של אגף המודיעין לדוח מבקר המדינה בנושא קבלת ההחלטות במבצע "צוק איתן" היטיבו בכיריו לבטא את המורכבות: "מבצע 'צוק איתן' לא פרץ בשל אינטרס, תכנון או יוזמה של חמאס, אלא לנוכח הידרדרות ביטחונית, בצל מבצע 'שובו אחים', אשר שני הצדדים לא רצו בה. הדבר זוהה במהלך האירועים עצמם, והוכח מעל לכל ספק [...] לאחר המבצע".¹¹⁹

ב. **קושי בהרתעה**. מכיוון שחמאס לא הייתה מעוניינת בהסלמה ולא קיבלה החלטה סדורה להסלים - הניסיון להרתיע אותה היה ממילא עקר. יתרה מזו,

117 מבקר המדינה, 2017, עמ' 64.

118 שם.

119 שם, עמ' 66.

לנוכח העובדה שתפיסת המציאות של חמאס הייתה שישראל היא זו שדוחפת להסלמת האירועים, מאמצי ההרתעה השיגו תוצאה הפוכה: הם חיזקו את תפיסת המציאות המוטעית של חמאס, הגבירו את דילמת הביטחון, ותרמו להיווצרות תנאים אידיאליים להסלמה לא מתוכננת.

ג. הארכת הלחימה. מכיוון ששני הצדדים נכנסו למלחמה שלא רצו בה, עבר זמן רב עד שגיבשו את יעדיהם, תוכניותיהם והתנאים לסיומה. כך, יעדי המבצע של שני הצדדים התעצבו תוך כדי תנועה ובתגובה לאירועים בשטח: רק ב־16 ביולי הציג חמאס את יעדיה למבצע ואת דרישותיה לסיומו. הדרישות היו: פתיחת מעברי הגבול, הקמת שדה תעופה ונמל ים בפיקוח האו"ם, הרחבת רצועת הדיג, וכן שחרור אסירי חמאס שנעצרו במבצע "שובו אחים". ישראל החליטה רק ב־17 ביולי - לאחר החדירה התת־קרקעית של שלושה עשר לוחמי חמאס לאזור כרם שלום - שהמבצע יתמקד בהשמדת המנהרות ההתקפיות, ויכלול גם רכיב של תמרון קרקעי. כמובן שהיו גם גורמים נוספים שהשפיעו על התארכות המערכה - החל מאופי הלחימה, עבור דרך היעדר מתווך אפקטיבי וכלה בהבנה של חמאס כי ישראל אינה מכוונת להכרעתו.¹²⁰ עם זאת, נראה שלעובדה שהצדדים נקלעו למערכה שאליה לא התכווננו היה תפקיד משמעותי בהתארכותה.

ד. קושי לסיים את המערכה. השפעה נוספת של כניסה לא מתוכננת להסלמה, הקשורה באופן הדוק להתארכות הלחימה, היא שהצדדים נכנסו אליה ללא עיסוק מוקדם ב"זווית היציאה", כלומר, ללא תכנון מראש על אופן היציאה ממנה: החל מגיבוש עמדות ברורות בנוגע לתנאים לסיום הלחימה, עבור דרך הכשרת מתווכים אפקטיביים ומקובלים וכלה בגיבוש מנגנוני סיום אפשריים. העיסוק בסיום המערכה נעשה תוך כדי תנועה, תחת אש, ובתנאים של ערפל קרב. גם במקרה הזה היו תנאים משמעותיים נוספים שהשפיעו על הקושי לגבש מנגנוני סיום: השינוי במעמדה של מצרים, העמדה האמריקנית וסירובה של ישראל לקבל מנגנון תורכי-קטרי.¹²¹ ואולם, לא ניתן להתעלם מן המורכבות של אתגר סיום הלחימה, שנוצרה בשל העובדה שהצדדים נקלעו להסלמה, ולא תכננו אותה.

120 אודי דקל, "צוק איתן - איסימטריה בין הרמה הטקטית לרמה האסטרטגית", בתוך: ענת קורץ ושלמה ברום (עורכים), צוק איתן - השלכות ולקחים, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל־אביב, 2014, עמ' 16.

121 אפרים קם, "מצרים, חמאס וישראל: המתווך הלא־ניטרלי", בתוך: ענת קורץ ושלמה ברום (עורכים), צוק איתן - השלכות ולקחים, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל־אביב, 2014, עמ' 157.

פרק רביעי:

סיכום ותובנות מעשיות

פרק רביעי: סיכום ותובנות מעשיות

נקודת המוצא של עבודה זו הייתה ההבנה ששתי המערכות המשמעותיות ביותר שבהן הייתה מעורבת ישראל במאה ה-21 - מלחמת לבנון השנייה ומבצע "צוק איתן" - לא היו תוצאה של תכנון וקבלת החלטות סדורים, אלא של הסלמה לא מתוכננת. יתרה מזו, מקבלי ההחלטות בישראל, מפקדי הצבא והארגונים המודיעיניים מעריכים שגם המערכה הבאה שבה תהיה מעורבת ישראל, בדרום או בצפון, לא תהיה תוצאה של התקפה יזומה של אחד מאויביה, אלא תפתח מדינמיקה של הסלמה שתוביל להידרדרות מהירה.

ועדיין, למרות השימוש הרווח ברעיון של הסלמה לא מתוכננת, לא נעשתה בחינה מקצועית של התופעה. העיסוק בה היה תוצר של שכל ישר או ניסיון מצטבר, אבל לא התבסס על ספרות מקצועית, תקדימים היסטוריים, או למידה של התופעה בהקשרים אחרים. לפיכך, מטרתה המרכזית של העבודה הזאת הייתה לספק מסד מקצועי שיעמיק את ההבנה של מהות התופעה ויאפשר התמודדות מושכלת עם האתגרים המשמעותיים הטבועים בה.

העבודה החלה בבחינת הספרות המקצועית שניתחה לראשונה את התופעה של הסלמה לא מתוכננת בהקשר האסטרטגי של המלחמה הקרה. במסגרת הזאת הוצגו היסודות התפיסתיים שעומדים בבסיס המושג, ונותחו הפתולוגיות המרכזיות שעלו בספרות בנוגע למניעים להסלמה לא מתוכננת ולהשלכותיה.

בפרק השני של העבודה נבחנה מידת הרלוונטיות של התיאוריה המסורתית שגובשה בהקשרי העימות האסטרטגי בין ארצות-הברית לברית-המועצות לעידן הנוכחי המאופיין בעימותים קונוונציונליים וא-סימטריים. המסקנה המרכזית הייתה כי למרות ההקשר האסטרטגי השונה בתכלית, הפתולוגיות של הסלמה לא מתוכננת שזוהו בהקשר המלחמה הקרה נותרו רלוונטיות, גם אם הביטוי שלהן בעולם הא-סימטרי שונה לנוכח התמורות שחלו באופי העימותים.

בפרק השלישי של העבודה נבחנת המסגרת התפיסתית שהוצבה באמצעות ניתוח המערכה ברצועת עזה ב-2014 באמצעות העדשות של תופעת ההסלמה הלא מתוכננת. מן הניתוח עלה שהמניעים המרכזיים להסלמה לא מתוכננת, שהוצגו בפרקים התיאורטיים, התקיימו בפועל בחודשיים הדרמטיים שהובילו לפרוץ מבצע "צוק איתן".

על-פי הניתוח הזה, ישראל וחמאס הגיעו לעימות הקשה ביותר ביניהן על אף שלא היו מעוניינות במערכה, זאת תוך שהן נופלות למלכודות הקלסיות שבבסיס הסלמות לא מתוכננות. אלו כללו כישלון בזיהוי ספי הסלמה והתפתחות דילמת ביטחון דו-צדדית, אשר הועצמו על-ידי מציאות של Use it or lose it וניסיון כושל להשיג דומיננטיות בהסלמה.

בפרק האחרון של העבודה ייעשה ניסיון לתרגם את התובנות שנצברו עד כה לכמה מסקנות מעשיות שעשויות לסייע למקבלי החלטות, למפקדי הצבא ולגורמי המודיעין להתמודד בסביבה המועדת להסלמה לא מתוכננת. העבודה אינה מתיימרת לספק הנחיות להתמודדות, אלא לתת כיווני מחשבה שיסייעו לזהות הסלמה לא מתוכננת ולמנוע אותה, וישפרו את יכולת ההכלה שלה מרגע פריצתה. בעניין הכיוונים האלה יידרשו העמקה והרחבה בהמשך.

4.1 הפנמה, בהירות וערוצי תקשורת - תובנות למקבלי החלטות

התובנה המעשית למקבלי החלטות קשורה למצב תודעתי: כאשר פועלים בסביבה המועדת להסלמה לא מתוכננת¹²² - כמו הזירה העזתית ובמידת־מה הלבנונית כיום - יש להחליף את העדשות שבאמצעותן בוחנים את המציאות:

א. **יש לבצע ניתוח של תרחישי הידרדרות אפשריים.** מקבלי החלטות צריכים לדרוש מן הגורמים המקצועיים לא רק ניתוח של כוונות האויב או של התגובות הצפויות שלו למהלכיהם, אלא לנסות ולצייר תרחיש כולל של ההתפתחויות (ראו בהמשך על התובנות של גורמי המודיעין). התרחיש הזה צריך לעסוק לא רק בהיבטים הצבאיים אלא גם בהיבטים המדיניים, החברתיים, הכלכליים והתקשורתיים. יתרה מזו, הדיאלוג בין הגורמים המקצועיים למקבלי החלטות לא יכול להיות במתכונת של נותן שירות ולקוח, שכן למקבלי החלטות עצמם יש ידע ייחודי ומשמעותי על המערכת הפוליטית, התקשורת, הציבור והמערכת המדינית שאותו חייבים לשקלל בתרחישי ההתפתחות האפשריים.

ב. **יש להיות מודעים לפרדוקס ההרתעה.** מקבלי החלטות בישראל מייחסים חשיבות גבוהה, ובצדק, לסוגיית ההרתעה. התערעורת המצב הביטחוני, למשל, ירי סוררים מרצועת עזה, או ירי תלול מסלול מרמת הגולן, מעלה מיד את השאלה האם ההרתעה נשחקת, ובעקבותיה צצות התבטאויות או ננקטים מהלכים שתכליתם שיקום ההרתעה. עם זאת, מהעבודה עולה שבמצבים של הסלמה לא מתוכננת תוחלת ההרתעה היא מוגבלת. מכיוון שהאויב לא תכנן הסלמה, קשה להרתיע אותו מפניה. כמובן שהרתעה בסיסית ומתמשכת תסייע להפחית את המוטיבציה של האויב לקחת סיכונים, אך משעה ששני צדדים נמצאים במסלול של הסלמה לא מתוכננת עלולים הניסיונות לחזק את ההרתעה להוביל לתופעה הפוכה: העצמת דילמת הביטחון וזירוז ההסלמה.

ג. **בהירות וערוצי תקשורת.** בסביבה המועדת להסלמה לא מתוכננת יש חשיבות

122 במונח הזה הכוונה היא למצב שבו לשני הצדדים אין אינטרס בהסלמה, אך הם מעריכים כי בתנאים הקיימים הסלמה עלולה להיווצר בכל זאת.

מיוחדת לבהירות אסטרטגית וליכולת לקיים תקשורת, ישירה או עקיפה, עם האויב. ואולם, בהירות בנוגע לכוונות, לפעולות ולספי ההסלמה עשויה להיות פס כפוגעת בהרתעה ובעקרונות החשאיות, העמימות, והתחבולה. עם זאת, אם המטרה היא להימנע מהסלמה בלתי מתוכננת, אזי שקיפות יכולה לצמצם את דילמת הביטחון, לפוגג במעט את ערפל הקרב, ובכך להפחית את הסיכוי להסלמה כזאת.¹²³ יש לציין כי בהירות יכולה להיווצר רק בתנאי שיש ערוצי תקשורת, מגוונים ואמינים, בין הצדדים. בין שהערוצים האלה ישירים ובין שהם מנוהלים באמצעות צד שלישי, שני הצדדים חייבים לראות בהם צינור יעיל להעברת מסרים. חשוב שיהיו כמה ערוצי תקשורת - כדי להגביר את הסבירות להעברת המסר הרצוי, וחשוב שהם יתנהלו בכמה רמות שונות (למשל, ברמה הטקטית וברמה הפוליטית).

4.2 ניהול הסלמה ומרחבי הכלה - תובנות למקבלי ההחלטות בדרג הצבאי

אחת הפתולוגיות המרכזיות שהוצגו בעבודה קשורה לנטייה שיש לצד החזק בעימותים א-סימטריים לנסות וליצור דומיננטיות בהסלמה. ואולם, כאמור בפרק השני, במציאות של עימותים א-סימטריים, שבהם גם לצד החלש יש מגוון של יכולות הסלמה, היכולת לייצר דומיננטיות כזאת מוגבלת, ויש סבירות גבוהה שהניסיון לעשות זאת יוביל להסלמה. לכן, רעיונות כמו "תגובה לא מידתית" או "כיבוי בפיצוץ", שמטרתם לגרום לצד השני לקטוע את דינמיקת ההסלמה, נשמעים מפתים, אך הניסיון מלמד שיש סבירות גבוהה שהם יובילו לתוצאה הפוכה. במקום זאת, בסביבה המועדת להסלמה לא מתוכננת יש חשיבות לנסות ולנהל את ההסלמה כאשר מרכיב חשוב בניהול ההסלמה הוא שימוש של הצד החזק בריסון מופגן בתגובות - בניסיון לגרום לצד השני לנקוט ריסון דומה ולייצר דינמיקה של הכלה.¹²⁴

דפוס מרכזי נוסף שעלה במסגרת הניתוח היה דילמת ה-Use it or lose it שמייצרת

123 למשל, ממשלת ישראל קיבלה בימים שקדמו למבצע "צוק איתן" כמה החלטות בפורומים סגורים שתכליתן הייתה למנוע התרחבות הלחימה לרצועת עזה - בידול בין הנעשה ביהודה ושומרון לבין רצועת עזה והימנעות מפגיעה ישירה בחמאס כדי שלא להחריף את החיכוך. עם זאת, המסרים הפומביים שהועברו לחמאס באותם הימים היו שישראל אינה עושה הבחנה בין חמאס ביהודה ושומרון ובין חמאס ברצועה, ונערכת להרחיב את הפגיעה בתנועה גם לרצועת עזה. אם ההחלטות האוטנטיות היו משוקפות לחמאס, ייתכן שתמונת המציאות שלהם בנוגע לכוונותיה של ישראל הייתה שונה.

124 להרחבה על רעיון ניהול ההסלמה והשימוש בריסון ראו: Vincent A. Manzo, "After the First Shots: Managing Escalation in the Northeast Asia", *Joint Forces Quarterly*, 77 (2015), pp. 91-100.

יש לציין שצה"ל משתמש לא אחת ברצועת עזה וברמת גולן, ברעיון של תגובות מרוסנות בתגובה לפעילות התקפית כדי למנוע הסלמה לא רצויה. עם זאת, במקרים האלה מדובר בדרך-כלל על תגובה לאירועים פשוטים יחסית, ללא נפגעים, וללא לחץ ציבורי או פוליטי נרחב לתגובה. נקיטת טכניקות של ניהול הסלמה תוך כדי אירוע מתגלגל מורכבת הרבה יותר.

תמריץ מובנה להסלמה מתוך חשש לאובדן יכולת. כאמור, מבחינת ישראל, שיש לה יתרון איכותי משמעותי על רוב יריביה, הדילמה של Use it or lose it קשורה בעיקר לזמן החיות של מודיעין איכותי ולקושי לפגוע באויב נעלם ומחופר מרגע שהוא נמצא במערכי החירום. בנייתוח המקרה של "צוק איתן" נטען שהחשש מאובדן היכולת לאחוז מודיעינית ולסכל את הפיגוע שתכנן חמאס בכרם שלום גרם להחלטה לתקוף את פיר המנהרה ב־7 ביולי - החלטה שהובילה להאצת דינמיקה ההסלמה.

מובן, שסוגיית היכולות הצבאיות קשורה לאיכות המודיעין ולאופי הטכנולוגיה, אך בהקשר של תופעת ההסלמה הלא מתוכננת שאיפה צריכה להיות להתמקד ביכולות ובתוכניות שיהיו כמה שפחות רגישות למצב השגרה של האויב, וכך יצמצמו את אפקט ה־Use it or lose it ויאפשרו גמישות רבה יותר בהפעלה (גם על חשבון הפתעה) - זאת כדי לייצר מרחב הכלה למיצוי הפוטנציאל למניעת הסלמה לא מתוכננת.

4.3 "המרחב הסגול" ותרחישי הסלמה אפשריים - מסקנות לגורמי המודיעין

בעבודה הזאת הומחש כי אחת המורכבויות הבולטות של הסלמה לא מתוכננת היא הקושי להתריע עליה. על אף שהקושי הזה נובע מסיבות אובייקטיביות, הוא מוגבר בשל תבניות החשיבה המסורתיות של ארגוני המודיעין.

גורמי מודיעין רגילים לחשוב על האויב ("האדום") כדי לפצח את ההיגיון שלו, את היכולות שלו ואת הגורמים המשפיעים עליו. עם זאת, במציאות של הסלמה לא מתוכננת מושא המחקר הוא לא האויב אלא הדינמיקה בינו ובין ישראל. במקרה הבוחן של "צוק איתן" נטען שהמודיעין הצטיין בנייתוח האויב, והבין נכון את חוסר רצונו להיקלע להסלמה נרחבת, אולם רצונה של חמאס לא היה הגורם המכריע שעיצב את המציאות.

ניתוח דינמיקה או התהוות מייצר אתגר משמעותי לפרקטיקה המודיעינית. האתגר אינו נגישות או הכרת הנושא, אלא אתגר הסינתזה. הוא מחייב את המודיעין לשקלל בהערכות מגוון רב של משתנים, כולל ההתנהלות של הצד הישראלי, המשפיעה באופן משמעותי על הדינמיקה. לפיכך, אין משמעות לחלוקה המסורתית בין "אדום", שהוא עניינו של המודיעין, ובין "כחול" שהוא עניינו של המפקד. גורמי המודיעין צריכים להתנהל ב"מרחב הסגול" - המרחב שבו מתעצבת הדינמיקה.

השינוי הזה מחייב גם לשנות את "שולחן הערכה". לצד המומחים לאויב צריכים לשבת מומחים אחרים - כאלה שמבינים ברכיבים השונים של הצד "הכחול". קבוצת הלמידה של סביבה המועדת להסלמה לא מתוכננת צריכה להיות הטרוגנית ואינטר-

דיסציפלינרית. לגיוון המשתתפים יש ערך נוסף - הוא מגביר את היכולת להתמודד עם הטיות קוגניטיביות, אישיות וארגוניות.¹²⁵

המסקנה הזאת אינה חדשה בשום אופן. גורמי ההערכה - בעולם ובארץ - מתמודדים כבר שנים עם האתגר של ניתוח תופעות. בספרו על המחקר המודיעיני מספק ראש חטיבת המחקר לשעבר תא"ל (מיל) איתי ברון כמה כלים להתמודדות עם תעלומות והתהוויות.¹²⁶ זאת, לדוגמה, באמצעות רעיונות ה-net assessment מבית מדרשו של אנדרו מרשל, החקירה המערכתית ומשחקי המלחמה. הדגש אפוא הוא שבזירות המועדות להסלמה לא מתוכננת, על השימוש בגישות האלה להיות זרם החשיבה המרכזי בהתמודדות עם מושא המחקר - הדינמיקה. השאלה המרכזית בזירות האלה לא תהיה מה הן דרכי הפעולה האפשריות של האויב, אלא כיצד יכולה להתפתח הסלמה.

לסיכום, הסלמה לא מתוכננת היא תופעה מורכבת. בחינה מפוכחת של התופעה הזאת תמשיך ללוות את המציאות האסטרטגית של מדינת ישראל גם בשנים הבאות. עם זאת, היא לא כוח טבע או גזרת גורל. לימוד וניתוח מאפייני התופעה מספקים כלים לזיהוי סביבות המועדות להסלמה לא מתוכננת ופתולוגיות שתורמות להתפתחותן. העבודה הזאת ביקשה לספק מסד להבנת התופעה, ואף סימנה כמה כיוונים להתמודדות. מדובר בבסיס ראשוני שתאורטיקנים ופרקטיקנים כאחד יצטרכו להרחיב, להעשיר ולאושש, או להפריך בהמשך.

מובן שבהתמודדות בעתיד עם תופעת ההסלמות הלא מתוכננות יהיו לא רק הצלחות אלא גם כישלונות. הגם שתהליכי למידה עמוקים לא יצליחו למנוע הסלמות לא מתוכננות, התעמקות בתופעה, הפנמה של מאפייניה, ונקיטת צעדים להתאמת ההתמודדות עמה יוכלו להבטיח, בפרפרזה על שירו המפורסם של אלכסנדר פן, שאם יהיה זה שנית - יהיה זה אחרת.

125 בהרצאה שנתן בפני חניכי המכללה לביטחון לאומי בינואר 2018, הטיל זוכה פרס נובל, פרופ' דניאל כהנמן, ספק ביכולת של אדם יחיד, מוכשר ככל שיהיה, להתמודד עם הטיות קוגניטיביות, וטען שהדרך היחידה לנסות ולהתמודד עמן היא באמצעות קבוצה מגוונת.

ביבליוגרפיה

ביבליוגרפיה

- אביעד גיא (2008), **לקסיקון חמאס**, בן שמן, מערכות.
- אביעד גיא (2009), הזרוע הצבאית של חמאס ברצועת עזה: התפתחות, דפוסי פעולה וצפי, **צבא ואסטרטגיה**, כרך 1, 5-17.
- איילנד גיורא, "עופרת יצוקה": יחסי הדרגים ותוצאות המבצע, **עדכון אסטרטגי**, כרך 11, 7-13.
- אלדר שלומי (2012), **להכיר את חמאס**, בן שמן: הוצאת כתר.
- אסא חיים, יערי ידידיה (2005), **לוחמה מבוזרת המלחמה במאה ה-21**, תל אביב: ידיעות אחרונות
- ברון איתי (2015), המחקר המודיעיני: **בירור המציאות בעידן של תמורות ושינויים**, גלילות, המרכז למורשת המודיעין.
- גבור אסף ויוחאי עופר (2014), "משעל חושש מהסלמה: חמאס לא רצח את הנערים", אתר <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/592/001.html>
- גולוב אבנר (2012), ההרתעה הישראלית – מטרה שהושגה?, בתוך **לאחר מבצע עמוד ענן**, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 21-29.
- דקל אודי (2014), 'צוק איתן' – א־סימטריה בין הרמה הטקטית לרמה האסטרטגית, **צוק איתן השלכות ולקחים**, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי עמ' 15-20.
- דקל, אודי (2018), מדיניות ישראל כלפי רצועת עזה, בתוך **משבר רצועת עזה: מענה לאתגר**, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 99-109.
- הראל עמוס, מלחמת המודיעין: פערי ההערכות בין אמ"ן לשב"כ במלחמה בעזה, **הארץ**, 5 בספטמבר 2014. <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.2425438>
- הראל עמוס וכהן גילי (2014), בלי תוכנית, אימונים וציוד – כך התמודד צה"ל עם המנהרות, **אתר 'הארץ'**. <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.2460677>
- חורב מוני (2015), "מבצעי הרתעה" מה ניתן ללמוד מהניסיון הצה"לי ברצועת עזה?, **עיונים בביטחון המזרח התיכון**, גיליון 115, 7-54.
- ידלין עמוס (2012), סיכום, בתוך **לאחר מבצע עמוד ענן**, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 77-84.

יהושוע יוסי (2017), חשיפה: דיוני הקבינט הטעונים בצוק איתן יוצאים לאור, **אתר**
<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4911896,00.html> **YNET**

לאונרד, אשלי רוג'ר (1977), **על המלחמה – המדריך הקצר לקלאוזביץ**, -
 מערכות, תל-אביב.

לוטוואק אדוארד, מלחמה פוסט-הרואית, **מערכות**, גיליון 374-375 (2001), עמ'
 10-4.

לימור יואב, הערכת אמ"ן 2018: הסבירות להסלמה גדל, **ישראל היום**, 31 בדצמבר
<http://www.israelhayom.co.il/article/524817>. 2017

לניר צבי (2014), בעקבות "צוק איתן": כיצד להיחלץ מכשל חשיבה אסטרטגי,
<http://cafe.themarker.com/post/3151781>

מילשטיין מיכאל ומרדכי יואב (2016), שש חטיבות או שני מיליון בני אדם?, **מערכות**,
 גיליון 473, 4-11.

משעל שאול וסלע אברהם (2005), **זמן חמאס**, תל אביב, הוצאת ידיעות אחרונות
 וספרי חמד.

סרן נ' (2014), עם הגב לחומת מגן האינתיפאדה השנייה: כך ניצחה ישראל באיו"ש
 והפסידה בעזה, **מערכות**, גיליון 457, 20-26.

קיגן ג'ון (1993), **תולדות הלחימה**, תל אביב: זמורה ביתן.

קם אפרים, מצרים, חמאס וישראל: המתווך הלא-ניטרלי, **צוק איתן השלכות**
ולקחים, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי עמ' 157-160.

רובינשטיין דני (2014), מלחמת הכספומטים, **אתר כלכליסט**
<https://www.calcalist.co.il/articles/0,7340,L-3635865,00.html>

רודניק, רפי (2014), "אבולוציית המערכה הצבאית – הזיקה בין הפעלת הכוח הצבאי
 למאפייני סביבת המלחמות", **בין הקטבים**, 125-159.

שווייצר, יורם (2010), "צמיחתם ודעיכתם של פיגועי ההתאבדות", **עדכן אסטרטגי**,
 המכון למחקרי ביטחון לאומי, גיליון 3, כרך 13 (אוקטובר 2019), עמ' 33-41. שפירא
 יוסף (2017), דוח מבקר המדינה בנושא מבצע צוק איתן, [www.mevaker.gov.il/
 he/Reports/Pages/568.aspx?AspxAutoDetectCookieSupport=1](http://www.mevaker.gov.il/he/Reports/Pages/568.aspx?AspxAutoDetectCookieSupport=1)

Adamsky Dmitry (Dima), Unintended Escalation: 5 Lessons from
 Israel for the Russia-NATO Standoff, **Russia Matters**, Belfer Center
[https://www.russiamatters.org/analysis/unintended-escalation-5-
 lessons-israel-russia-nato-standoff](https://www.russiamatters.org/analysis/unintended-escalation-5-lessons-israel-russia-nato-standoff)

Christensen, T. (1992). Threats, Assurances, and the Last Chance for Peace: The Lessons of Mao's Korean War Telegrams. **International Security**, 17(1), 122-154. doi:10.2307/2539160

Friedman, T. L. (2016). **Thank you for being late: An optimist's guide to thriving in the age of accelerations** (First edition.). New York: Farrar, Straus and Giroux.

Jervis, R. (1978). Cooperation under the Security Dilemma. **World Politics**, 30(2), 167-214.

Legro, J. (1994). Military Culture and Inadvertent Escalation in World War II. **International Security**, 18(4), 108-142.

Kahn, H. (1962). **Thinking about the unthinkable**. New York: Horizon Press

Mann, M., (1984), the autonomous power of the state: its origins, mechanisms and results, **European Journal of Sociology**, 185-213.

Manwaring, M. G. (2011). **The strategic logic of the contemporary security dilemma**. Carlisle, Pa.: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College

Morgan, Forrest E., Karl P. Mueller, Evan S. Medeiros, Kevin L. Pollpeter, and Roger Cliff (2008), **Dangerous Thresholds: Managing Escalation in the 21st Century**. Santa Monica, CA: RAND Corporation. <https://www.rand.org/pubs/monographs/MG614.html>. Also available in print form

Nalebuff, Barry, (1986), Brinkmanship and Nuclear Deterrence: The Neutrality of Escalation, **Conflict Management and Peace Science**, 9, issue 2, p. 19-30.

Posen, B. (1991). **Inadvertent Escalation: Conventional War and Nuclear Risks**. Cornell University Press.

Sokolski, H.D (2004). **Getting MAD: Nuclear mutual assured destruction, its origins and practice**. Carlisle, PA, Strategic Studies Institute, US Army War College.

Smoke, Richard. (1977). **War: Controlling escalation**. Cambridge: Harvard University Press.

